

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (KELAM) ANABİLİM DALI

DEİZM BAĞLAMINDA NÜBÜVVETE YAPILAN
ELEŞTİRİLER

Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Doç. Dr. Mustafa BOZKURT

Hazırlayan
Zeynep TOPTAŞ

Malatya – 2021

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (KELAM) ANABİLİM DALI

DEİZM BAĞLAMINDA NÜBÜVVETE YAPILAN
ELEŞTİRİLER

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Zeynep TOPTAŞ

Danışman
Doç. Dr. Mustafa BOZKURT

Malatya – 2021

ONUR SÖZÜ

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi Doç. Dr. Mustafa Bozkurt danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım Deizm Bağlamında Nübüvvete Yapılan Eleştiriler adlı çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tamamen bireysel gayretim sonucunda meydana getirdiğimi onaylıyorum. Yararlanmış olduğum bütün eserleri hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterdiğimi belirtir, bunu onurumla doğrularım.

ÖNSÖZ

Gerek insanlığın en eski devirlerine gerekse toplumsal gelişmelerin en parlak dönemlerine bakıldığında mutlaka bir din gerçeği ile karşılaşmaktayız. Düşünce tarihi gözden geçirildiğinde insanların Allah'ın varlığına inanma noktasında çekimser kalmadıkları görülür. İnsanların şüphe ve inkârları Allah'ın varlığını kabulden ziyade peygamberlik, vahiy, kutsal kitap gibi diğer iman esasları üzerinde yoğunlaşmıştır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de pek çok kişi Allah'a inandığını söylemekle beraber peygamberlere ve onların getirdikleri esaslara kayıtsız kalmışlardır. Bazı kişiler vahyi, peygamberleri ve peygamberlerin getirmiş olduğu esaslara dolaylı yünden kayıtsız kalırken bazıları açık bir inkâra gitmiştir. Dolayısıyla nübüvvet ve ona bağlı olan diğer hususlar her devrin tartışılan en temel konularından olmuştur. Dinin en önemli kurumu olan nübüvvet kurumunun deizm tarafından reddedilmesi günümüz dinlerinin ve dindarlarının en temel problemlerindendir.

Deizm Batıda XVII. ve XVIII. yy' da ortaya çıkmış felsefi ve dini bir harekettir. Akla duyulan sarsılmaz güven, âleme müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışı ve doğal bir din vurgusu deizmin temel düşüncesini oluşturur. Tanrıyı ilk neden olarak kabul eden ve akılcı bir öğretiyeye dayanan deizm hareketi diğer dini ve felsefi anlayışlar gibi modern dönemde geniş kitlelerin düşünce ve yaşam biçimi haline gelmiştir.

Bu çalışmada deizm ve nübüvvet konusu temel alınmıştır. Deizm dindarlar açısından sorun teşkil eden bir akımdır. Günümüzde de özellikle gençler arasında yayılım göstermektedir. Onlar Teist dinlerde inanılması zorunlu olan ve inanç esaslarının içerisinde yer alan peygamberlik, vahiy, kutsal kitap, mûcize gibi konulara pek çok eleştiriler getirmiş ve hatta bu hususları reddetmişlerdir. Bu çalışmada deistlerin nübüvvet ve nübüvvete bağlı olan diğer konulara getirmiş oldukları eleştirilere yer verilmiş ve bu eleştiriler incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde yöntemsel çerçeve, konunun arka planı ve kavramsal çerçeveden bahsettik. Bu anlamda nübüvvet, risalet ve deizm kavramları üzerinde durduk. Birinci bölümde nübüvvete yapılan itirazlar incelenmeye çalışılmıştır. İslam düşüncesinde tarihi süreç içerisinde nübüvveti inkâr veya reddeden kişi ve gruplar deizm ile de bağlantı kurularak incelenmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde deizm konusu ele alınmıştır. Bu bağlamda

deizmin ortaya çıkışı ve tarihi gelişimi, günümüzdeki seyri, deistlerin tanrı anlayışı yine deistlerin nübüvvet kurumu ve buna bağlı olarak vahiy, ilahi kitap ve mûcize gibi konulara getirmiş oldukları itirazlar incelenmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise İslam düşüncesinde nübüvvetin imkânı, kalam ilminde nübüvvet problemi ve nübüvvetin gerekliliği gibi konular ele alınmıştır.

Bu çalışmamızı oluştururken desteklerini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Mustafa Bozkurt'a ve birçok tecrübe ve deneyimlerinden istifade etmiş olduğumuz değerli hocalarım Sayın Prof. Dr. Fikret Karaman ve Prof. Dr. Hulusi Arslan'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Zeynep Toptaş

Malatya-2021

ÖZET

İnsan pek çok üstün özellik ve yetenek ile donatılmış bir varlıktır. Ancak insan bu üstün yetenekleri yanında zayıf iradeli ve kötülüğe eğilimli de bir varlıktır. Bu nedenle insanı düşünce ve davranışlarında doğru yola iletecek bir rehber ihtiyacı vardır. Allah kullarını akılları ile tek başına bırakmamış peygamberler ve ilahi kitaplar göndererek onlara doğru yolu göstermiştir. Nübüvvet kurumu Allah'ın kullarına bahsetmiş olduğu bir kolaylık, yardım ve yol göstermedir. Deistler akıl ile vahyin çeliştiğini, insanın akılla doğru yolu bulabileceğini ifade etmiş ve nübüvvet kurumunun gereksiz olduğunu söylemişlerdir. Yine deizm de akla sarsılmaz bir güven ve Tanrı'nın evreni ve insanı yarattıktan sonra bir daha âleme müdahale etmediği anlayışı vardır. Onlar vahyedilmiş dinin karşısına doğal din ismini verdikleri bir anlayış getirmişlerdir. Deistler ilahi dinlerde yer alan peygamberlik, kutsal kitap, mucize gibi kavramları reddetmişlerdir.

Teist dinlerce en önemli kurum olan nübüvvetin deistler tarafından reddedilmesi dinler ve dindarlar açısından oldukça büyük bir problemdir. Bu nedenle çalışmamızda bu iki konu ele alınıp incelenmiştir. Ayrıca İslam dünyası içerisinde nübüvveti inkâr eden kişi ve gruplar da bu tezde ele alınıp incelenmiştir.

Bu tezde akıl ve vahyin birbirini tamamlayan bir bütünün iki parçası olduğu üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda akılsız vahyin ve vahiysiz aklın gerçek anlamda doğruyu bulmada yeterli olamayacağı gerçeğine değinilmiştir. Allah'ın insanlara vermiş olduğu akıl nimetinin birçok doğruyu ve yanlış bilebilecek ve bulabilecek güçte olmasına rağmen bazı doğruları bilmede yeterli olmadığı gerçeğinden hareketle vahye ve nübüvveti duyulan ihtiyaç üzerinde durulmuştur. Dinlerin, nübüvvetin ve vahyin insanların nihai hidayet ve doğruyu bulmada ne kadar gerekli olduğu gerçeğine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Deizm, Nübüvvet, Peygamber, Akıl, Vahiy

ABSTRACT

Humans are equipped with many superior qualities and abilities. However, humans are also weak-willed and inclined to evil deeds beside these superior abilities. That is why humans need a guide who will guide them to the right path in their thoughts and behaviours. Allah the almighty did not leave his servants alone but he showed and guided them to the right path by sending them prophets and holy books. Showing the right path is the ease and a help that prophethood organization conferred Allah's servants. Deists claimed that intelligence and revelation contradict each other by saying that humans can find themselves the right path by using their own brains. Therefore, prophethood organization remains irrelevant. Nevertheless, in deism there is an unshakable understanding that God does not intervene in the realm after creating the universe and man. They brought the understanding of the natural religion against the revealed religion. Deists have rejected concepts such as prophecy, holy book and miracle in divine religions.

The refusal of the prophethood by deists, which is the most important institution by theist religions, is the very big problem to religions and religious people. That is why, these two topics have been taken and analyzed in our study. In addition, the groups that reject prophethood in the realm of Islam is also analyzed in this thesis.

In this thesis it has been reached that intelligence and revelation complement each other and that neither intelligence nor revelation is enough on its own to find the truth. It is stated in this thesis that while the intelligence given by Allah is enough to distinguish and figure out many right and wrong, it is not enough to comprehend many truths so revelation and prophethood is necessary. Religions, prophethood and revelation is greatly important for humankind to find the true path.

Keywords: Kalam, Deism, Prophethood, Prophet, Mind, Revelation

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ	1
1.YÖNTEMSEL ÇERÇEVE	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı	1
1.3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları	2
1.4. Araştırmanın Yöntemi.....	2
2. KONUNUN ARKA PLANI	2
3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	5
3.1. Nübüvvet ve Risalet Kavramları	5
3.2. Deizm Kavramı.....	8

BİRİNCİ BÖLÜM

NÜBÜVVETE YAPILAN İTİRAZLAR

1. Nübüvveti İnkâr Edenler.....	15
1.1. Berâhime	16
1.2. Sümeniyye	19
1.3. İbâhiyye	19
1.4. Ebû İsâ el- Verrâk	20
1.5. İbnü'r- Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi.....	21

1.6. Ebû Bekir er- Râzî’de Nübüvvet Eleştirisi.....	24
1.7. Deistler ve Nübüvvet Eleştirileri	30
2. Hz. Muhammed’in Peygamberliğini İnkâr Edenler	30

İKİNCİ BÖLÜM

DEİZM VE NÜBÜVVET

1. Deizmin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi	32
2. Günümüzde Deizm.....	39
3. Deizmde Tanrı Anlayışı	45
4. Deizmde Nübüvvet ve Nübüvvet Yönelik İtirazlar	51
5. Deizmde Vahiy ve İlâhi Kitap	62
6. Deizmde Mûcize	73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE NÜBÜVVETİN İMKÂNI

1. Kelam İlminde Nübüvvet Problemi.....	79
2. Nübüvvetin İmkânı	82
3. Nübüvvetin Gerekliliği.....	89
SONUÇ	104
KAYNAKÇA	107

KISALTMALAR

b.	: İbn- Bin
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	: Tercüme Eden
Vb.	: Ve Benzeri
V.dğr	:Ve Diğerleri
Sy	: Sayı

GİRİŞ

1.YÖNTEMSEL ÇERÇEVE

1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Bu çalışmamızın temel konusu, deizm bağlamında nübüvvete yapılan eleştirilerdir. Bu iki konu alt başlıkları ile ele alınıp incelenmiştir: Nübüvvet kavramı, nübüvvet kavramına yöneltilen eleştiriler, nübüvveti inkâr eden kişi ve gruplar temel konumuzdur. Yine deizm kavramı, deistlerin peygamberlikle ilgili temel görüşleri Teist dinlere yöneltilen itirazlar, Deistlerin, peygamberlik, vahiy, ilahi kitap ile ilgili konularda görüşleri bu tezin ana konusunu oluşturmaktadır.

Deizmin peygamberlik kurumuna yöneltmiş oldukları temel iddiaları başta olmak üzere görüşleri ülkemizde de yaygınlık kazanmaktadır. Dinin en önemli kaynağı olan peygamberlik kurumunun Deistler tarafından reddedilmesi Teistler açısından sorun teşkil etmektedir. Bu nedenle bu tezde bu iki konu ele alınıp nübüvvet kavramının önemine dikkat çekilmiştir.

Deizm yeni yaygınlık kazanmaya başlayan bir akımdır. Nübüvvet ise İslam inanç esaslarının en önemli ikinci konusudur. Bu iki konunun aynı çalışma içerisinde ele alınıp incelenmesi literatürdeki boşluğu dolduracaktır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Çalışmanın temel amacı modern dönemde ortaya çıkan ve yaygınlık kazanan deizm ve deistlerin nübüvvet, vahiy, mucize, kutsal kitap gibi hususlara getirmiş oldukları itirazları incelemektir. Ayrıca İslam dünyası bünyesinde peygamberlik kurumuna yöneltilmiş olan itirazlar ve nübüvveti inkâr eden kişileri ele alıp incelemek bu tezin amaçları içerisinde yer almaktadır.

Bu çalışmanın amacı akıl ve vahyin birbirini tamamlar nitelikte olduğunu, aklın ulaşmakta da yetersiz kaldığı meselelerde, peygamber ve vahye ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktır. Deistlerin her şeye akıl ile ulaşılabilceği bir peygamber ile onun yol göstericiliğine ihtiyaç olmadığı yönündeki iddialarının akıl ve vahyin birbirini tamamlar niteliğinden yola çıkılarak geçersiz olacağına ulaşılmak istenmiştir.

1.3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Bu çalışma nübüvvet ve deizmi konu edinir. Konunun kapsamı bu yönüyle deizm kavramı, deistlerin temel görüşleri, Teist dinlere nübüvvet ile ilgili yöneltmiş oldukları itirazlardır. Çalışmada deistlerin tüm görüşlerine yer verilmemiş onların nübüvvet ve nübüvvet kurumuna bağlı olan görüşlerine yer verilmekle yetinilmiştir. Nübüvvet kavramı da nübüvvetin kavramsal boyutu nübüvvetin imkânı, nübüvvet kurumunun gerekliliği, nübüvveti reddeden kişiler ve gruplar olarak sınırlandırılmıştır.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

Deizm bağlamında nübüvvete yapılan eleştiriler tespit edilmeye çalışılırken betimleme, eleştirme, açıklama ve yorumlama yöntemi kullanılarak deizm ve nübüvvet konuları açıklanmıştır. Yine bu konuyla ilgili temel kaynaklar incelenmeye çalışılmıştır.

Kavramların tanımlamaları yapılırken sözlüklerden sıkça faydalanılmıştır. Deizm ve nübüvvet konusu ile ilgili yazılan tez ve makaleler incelenmiştir. Kavramların detaylandırılması aşamasında kütüphanelerden gerekli araştırmalar yapılmış. Konu ile ilgili bazı kaynaklardan yararlanılmaya çalışılmıştır.

2. KONUNUN ARKA PLANI

İslam iman esasları, kendisine usul-ü selase dediğimiz ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret olarak üç ana başlık altında özetlenmiştir. İslam düşünce tarihinde Allah'ın varlığı ve birliği özellikle kelamcılar tarafından en çok vurgulanan husus olmuştur. İslam inanç esaslarının ikinci önemli unsurunu ise peygamberlik ve peygamberlere iman oluşturur. Allah'ın varlığından ziyade peygamberlik, kutsal kitap ve vahiy her dönemde tartışılan konular arasındadır. Peygamberlerin varlığını kabul etmek ve aralarında ayırım yapmaksızın tamamına iman etmek İslam inanç esaslarının temelini teşkil eden ana bir ilkedir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de birçok kimse, insan aklının her alanda yeterli olduğu, bu nedenle herhangi bir rehber ihtiyacı olmadığı gerekçesiyle bu inanca karşı çıkarak peygamberleri inkâr etmişlerdir. Kelam âlimleri nübüvvet inancını bir taraftan münkirlere karşı ispat etmek ve temellendirmek diğer taraftan da bu inanca karşı yöneltilen itiraz ve eleştirileri cevaplamak için birçok eser kaleme almışlardır.

Nübüvvet kelim ilminin ana konularından biridir. Hicri II. Asrın yarısından sonra nübüvveti inkâr eden gruplar ortaya çıkmıştır. Hindistan’da Berâhime, Sümeniyye ve İbâhiyye adı verilen gruplar Allah’ın evreni yarattığını kabul etmiş ancak nübüvvet kurumunun gereksiz olduğunu ifade etmiştir. İslam dünyası içerisinde Ebû İlsâ el- Verrâk, İbnü’r- Râvendî ve Ebû Bekir er-Râzî de nübüvveti inkâr eden kişiler olarak bilinmektedir. Bilgi kaynağının akıl olduğunu ve aklın yeterli oluşu görüşünü benimseyen bu kişi ve gruplar nübüvveti ve vahyi reddetmiştir. Aynı düşünce XVII. yüzyılda İngiltere başta olmak üzere Avrupa üzerinde etkili olmuştur.¹ Avrupa’da akıldan uzak, tutarsız bir dinin etkili olması; din adamlarının halk üzerinde baskı kurmaları çoğunluğu bilim adamı olan bir grubu farklı arayışlar bulmaya itmıştır. Önceleri din ve bilimi uzlaştırma çabaları ile başlayan görüşler yerini zamanla vahyedilmiş dinleri reddetmeye ve yeni bir din anlayışına bırakmıştır. Deizm aslında Hristiyanlığa bir başkaldırı hareketidir. Deistler aklın yol göstericiliğinde bir din benimsemiş, akıl ile çeliştiğini düşündüklerinden peygamberlik ve vahyi inkâr etmişlerdir. Günümüzde de akli ve özgürlüğü önceleyen dilediği gibi bir hayat sürmek isteyen bireyler arasında deizm inancının benimsendiği ve yayıldığı görülmektedir.

Deizm Batı’da XVII. ve XVIII. yy. da din ve bilim çatışmasına çözüm bulmak maksadıyla ortaya çıkmış bir akımdır. Deizm akla ve bilime önem vermiştir. Bu yönüyle deizm bilimin önünü açmış, bilimin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Ancak bu durum dinin aleyhine sonuçlanmıştır. Deizm bir yaratıcı fikrini kabul etmiştir. Ancak bu yaratıcının evrene müdahalesini reddetmiştir. Deistlerce vahiy, peygamberlik, mûcize gibi olgularda inkâr edilmiştir. Deizm ’de akla duyulan sarsılmaz güven ve âleme müdahalesi olmayan pasif bir Tanrı anlayışı öne çıkan iki önemli husustur.²

Deizm Allah’ın yaratıcı vasfını kabul ettiği halde Allah’ın peygamberlerle ve kutsal kitaplarla gönderdiği dini yükümlülükleri inkâr etmektedir. Bunu savunurken de Allah’ın insan aklını ve âlemi, müdahalesine ihtiyaç kalmayacak en mükemmel şekilde yarattığını ifade etmektedir. Deizm de akla sarsılmaz bir güven duyulur. Akıl hakikate

¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Nübüvvet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 282.

² Mahsum Aytepe, “Deizm Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/1 (2017): 113.

ulaşmada yegâne vasıtasıdır. Bu nedenle peygamberlik ve vahiy gibi hususlara ihtiyaç yoktur.³

İşlam dūřıncesinde de şüphesiz aklın önemli bir yeri vardır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de de insanlar sürekli akıl etmeye ve dūřınmeye çağırılmıştır. Yine kelim ilminin amacı kişiyi aklını kullanarak taklit seviyesinden tahkik seviyesine yükseltmektir.

Akla böylesine değeri verilmekle beraber, her şeyin bilinmesi ve anlaşılması konusunda aklın tek başına hakikatleri elde edemeyeceği bilinmektedir. Aklın her zaman için hataya dūřme ve yanılma ihtimali vardır. Bu nedenledir ki Allah insanlara sadece akıl vererek hakikatleri bulma konusunda mükellef kılmayıp akıl ile birlikte peygamberler ve vahiy de göndererek sorumlu tutmuştur. Zira akıl bazı hakikatleri idrak edebilir fakat bazı hususlar da vardır ki onlar ancak peygamber ve vahiy ile bilinebilir. Bu nedenle İşlam dūřıncesinde akıl ve vahiy bir bütünün parçaları gibi değeriendirilmiştir. Akıl vahyin gerekliliğini zorunlu görürken vahiy de aklın kullanımını emretmektedir. İşte vahyin tebliğ edicisi konumunda olan nebi ve dolayısıyla nübüvvet kurumu İşlam dininin en önemli kurumlarıdır. Aklın insandaki önemi ve fonksiyonu neyse tüm insanlık söz konusu olduğuunda peygamberlerin de fonksiyonu odur. Tek tek akılların ihtilafında peygamberler üst bir akıl konumundadır.⁴ İnsanoğlunun akli, bilgisi ve gücü sınırlıdır. İnsan kendisini iyiye ve güzele yönlendirecek bir yol göstericiye ihtiyaç duymaktadır. Akıl da bu gerçeği kabul eder. İnsan yaratılışı âlemin yaratılış amacı, Allah'ın sıfatları, ölüm ve ölümden sonraki hayat gibi konularla ilgili cevaplara akli ile ulaşamayacaktır. Bu gibi konularda ilahi kaynaklı bilgiye ihtiyaç duyacaktır. İnsanın bu ihtiyaından ötürü Yaratıcısı belli dönemlerde peygamberler ve kutsal kitaplar göndermiş, iyi ve kötüyü kullarına bildirmiştir.⁵

³ Vahdettin Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (2018): 36.

⁴ Salih Sabri Yavuz, *İşlam Dūřıncesinde Nübüvvet* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 8.

⁵ Ebu Mansur Mâtürîdî, *Kitâbü't- Tevhîd Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: İsam Yayınları, 2005), 226-229; İbn Sînâ, *Kitâbü'ş- Şifâ Metafizik*, trc. Ekrem Demirli - Ömer Türkler (İstanbul: Literal, 2005), 2: 189-190; Recep Önal, "İşlam Kelamı'nda Nübüvvet'in Mahiyeti Kapsamı ve Gerekliliği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 2/2 (2013): 159.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

3.1. Nübüvvet ve Risalet Kavramları

Peygamberlik konusu kelâm kitaplarında genel olarak nübüvvet başlığı altında ele alınmaktadır. İslâm akaîdinde nübüvvet müessesesi ve peygamberlere iman konusu, Allah’a ve O’nun üstün sıfatlarına inanmaktan hemen sonra gelen temel bir konudur.⁶ Peygamber, Farsça bir kelime olduğu için bu kelime Kur’an-ı Kerim’de mevcut değildir. Arapçada “nebî-resul” kavramları kullanılır.⁷

Nübüvvet kavramı Allah ile kulları arasında dünya ve ahiret hayatı ile ilgili ihtiyaçların giderilmesi amacıyla ifa edilen elçilik görevi diye tanımlanmıştır. Türkçe ’de nebî ve nübüvvet kavramları yerine daha çok Farsça asıllı Peygamber ve peygamberlik kelimeleri kullanılmaktadır. Risalet kavramı da Allah ile kulları arasında elçilik yapma anlamına gelir. Bu anlamda Risalet ve nübüvvet kavramları eş anlamlı olup birbirinin yerine kullanılmaktadır. Ancak dini literatürde nübüvvet kavramı Risalet kavramına göre daha yaygın bir kullanım alanına sahiptir.⁸

Nebî kelimesinin çoğulu ‘Enbiya’ ve ‘nebiyyun’dur.⁹ Nübüvvet kavramının iki kökten geldiği belirtilmiştir. Birincisi haber verdi anlamına gelen “nebee” diğeri ise yükselmek anlamına gelen “nebeve”dir. Bu iki kökün de sıfat kalıbı nebi şeklinde gelir. Nebî kelimesi hemzeli olarak kullanılırsa Allahtan haber getiren elçi, vavlı olarak kullanılırsa Allah’a yaklaştırılmış kişi anlamına gelir. Bu iki anlamdan hareketle nebî kelimesinin asıl anlamı konusunda iki görüş nakledilmiştir.¹⁰

Nübüvvet kavramının “nebeve” kökünden geldiğini ifade edenlere göre nübüvvet kavramı, yüce bir makam olduğu için yüce ve şerefli anlamındadır. Bu makama gelen kişinin Allah katındaki yüceliğini ifade etmek için ona nebî denilmiştir. Nübüvvet ’in “nebee” kökünden geldiğinin söyleyenlere göre ise Hz. Peygamber’in yüceliği konusunda bir kuşku yoktur. Bu nedenle onun makamının yüceliğine tekrar bir vurgu yapılmasına ihtiyaç yoktur. Hz. Peygamber’in görevi Allah ile kullar arasında elçilik görevi

⁶ Bekir Topaloğlu v.dğr. *İslam’da İnanç Esasları*, 10. Baskı (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2010), 297.

⁷ Ebu’l- Fadl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Daru’l- Sadr, 1424), 1: 163.

⁸ İlyas Çelebi - Bekir Topaloğlu, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İsam Yayınları, 2017), 251.

⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 1: 162-163.

¹⁰ Mehmet Baktır, “Câhiz’in Nübüvvet Anlayışı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006): 257.

olduğundan ona haber getiren anlamında nebî denmesi daha doğrudur. Nitekim elçi olmayan birinin de Allah katında derecesi yüksek olabilir. Bu durum o kişinin elçi olmasını gerektirmez.¹¹

Arapça bir kelime olan nübüvvet “bilinmeyen haber vermek” anlamına gelir. Dini kültürümüzde nübüvvet şöyle tanımlanır: Kâinatın yaratıcısı Allah Teâlâ dinî ve dünyevî meselelerde insanları bilgilendirip buyruklarını haber vermek üzere seçtiği bir kişiyi elçi olarak görevlendirmiştir. Bu kişiye Allah’ın varlığı, birliği, sıfatları, evrenin yaratılışı, işleyişi, yaratılış amacı, ahiret hayatı, insanın yaratılan diğer varlıklar arasındaki konumu, görevleri, fert ve toplumların dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmeleri için uymaları gereken kurallar gibi insanı ilgilendiren her konuda bilgileri öğretmiş ve bu bilgileri de insanlara tebliğ etme onlara bu bilgileri açıklama görevi vermiştir. Bu yönüyle nübüvvet kurumu Allah ile kulları arasındaki iletişimi sağlar.¹²

Fârâbî(ö.339/950) ve İbn Sînâ (ö.428/1037) gibi İslam filozoflarına göre ise nübüvvet, olağan öğretme ve öğrenme araçlarına başvurmada sahip olunan bilgi algılama gücüdür. Nebvî güce sahip olan insan faal akılla doğrudan ilişki kurmasını sağlayan aklî, hayalî ve nefsî güçleri sayesinde bilinmeyen hususlara ulaşır, görünmeyen suretleri algılar ve nesneleri değişikliğe uğratabilir¹³

Eş’arî’ye(ö.324/935-36) göre nebî; Allah’ın özelde bir topluma ya da genelde bütün insanlara gönderdiği seçkin kişidir. Buna göre Allah’ın genel olarak bütün insanlığa veya herhangi bir kavme gönderip dini tebliğ izni verdiği kişiye nebî denir. Öte yandan Abdülkâhir el-Bağdadî(ö.1093/1682), Cürcânî(ö.816/1413), Fahreddin er-Râzî(ö.606/1210) ve Teftazânî(ö.792/1390) de yukarıdaki tanıma oldukça benzer tanımlar yapmışlardır. Maturîdî’ye göre ise “nebî” Allah’tan üç farklı şekilde ilahî bilgi alan zattır. Bu bilgi yolları; ilhâm, sadık rüya ve melek (Cebrâil)’ dir. İşte bu yollardan herhangi biriyle bilgi alana nebî denir.¹⁴

Yaygın kullanıma göre Resul, dini tebliğ etmek için kendinden önceki peygambere bağlı olmaksızın kendisine yeni bir kitap verilen kişilere denir. Resul kelimesinin kökü

¹¹ Baktır, “Câhiz’in Nübüvvet Anlayışı”, 258.

¹² Topaloğlu v.dğr. *İslam’da İnanç Esasları*, 145-146.

¹³ Yavuz, “Nübüvvet”, 33: 279.

¹⁴ Mehmet Şerif Maral, *Eş’arî ve Maturîdî Düşüncede Nübüvvet Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2020), 26.

“risl” dir. Risl, yumuşaklık ve kolaylık üzere göndermek veya yumuşaklıkla yürümek ve yol almaktır.¹⁵ İbn Manzûr’a göre, Resul, Allah’tan aldığı mesajı getiren anlamına gelmekle beraber risalet anlamına yani Allah’tan alınan mesaj anlamına da gelir.¹⁶

Resul” kavramı anlam itibariyle ism-i fâil ve ism-i mef’ûl vezinlerine göre değişiklik göstermektedir. Resul kavramı ism-i mef’ûl olarak kullanıldığında “mürsel, elçi ” ile aynı manayı barındırır. İsm-i faîl kullanımında ise “söz taşıyıcısı” anlamını yüklenir. Bazen bu durum taşınan sözü de kapsar. Mesela, “Zür-Risale” sözünde durum böyledir.¹⁷ Bütün bu anlamlara bakıldığında bu kavramların genel itibariyle Türkçedeki “iki taraf arasında aracılık yapıp bilgi götüren ve getiren kişi”, başka bir ifadeyle “mesaj götüren-getiren aracı” yani “elçi” anlamına geldiği anlaşılmaktadır.

Eş’arî “resul” kavramını şöyle tanımlar: “Allah’ın emir ve yasaklarını iletmesi için seçtiği ve kendisini yeryüzünde bu emir-yasakları toplumun her tabakasına yaymakla sorumlu kıldığı, Allah’tan aldığı bu hükümleri açıklayıp izah etmeyi, uyana sevap uymayana cezayı bildirdiği ve insanların bu davete uymayı istediği kişidir.” Maturîdî(ö.333/944) ise bu kavramın ıstılah anlamını, “görevli melek aracılığıyla Allah’ın ilkelerini yaymakla görevlendirilen kimse” şeklinde açıklamıştır.¹⁸

Ebü’l- Muîn en-Nesefî’ye(ö.508/1115) göre risalet; bir sözü, hedeflenen kişiye ya da istenilen sonuca ulaştırmak üzere bir delil ile bir kişiye yüklemektir. Risalet’in terim anlamı ise; aklın zayıf kaldığı noktalardaki eksikliği ve kusurları giderme ve dünya-ahiret mutluluğunu elde etme noktasında, Allah ile akıl sahipleri arasından seçilmiş bir kulun elçiliğidir. Yani Nesefî’ye göre resul, akla destek olan kişi ve Allah’ın emir ve yasaklarını kullara ileten elçidir.¹⁹

Bi’set kavramı da peygamberliği ifade etmek için kullanılan kavramlardan biridir. Sözlükte göndermek, yollamak, diriltmek, uyarmak gibi manalara gelir. Bi’set de yine

¹⁵ Fikret Karaman v.dğr., “Dini Kavramlar Sözlüğü” (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 552.

¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 1: 284.

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 1: 283-285.

¹⁸ Maral, *Eş’arî ve Maturîdî Düşüncede Nübüvvet Anlayışı*, 28.

¹⁹ Ramazan Tektaş, *Ebü’l Muîn en- Nesefî’ye Göre Aklın Nübüvve Olan İhtiyacı* (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2019), 7.

yüce Allah'ın kullarından seçmiş olduğu kimseleri peygamberlik ile görevlendirmesidir.²⁰

Kur'an-ı Kerim'de ilgili bazı ayetlerde de bahsedildiği üzere Allah Teâlâ insanlara yaratılıştan itibaren peygamberler aracılığı ile insanı doğru yola iletecek vahiy ve kutsal kitaplar göndermiştir. İlk peygamber olarak da Hz. Âdem'i seçmiştir. Peygamberler içinde yaşamış oldukları toplumları dili ile onlara hitap etmiş ilahi buyrukları tebliğ etmişlerdir. Bu elçiler insanlara Allah'ın varlığı ve birliğine, kutsal kitaplara, peygamberlere, meleklerle ve ahiretin varlığına iman etmek, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak, anne babaya iyi davranmak, adam öldürmemek, hırsızlık yapmamak, yoksullara, kimsesizlere yardım etmek gibi temel ilkeleri bildirmişlerdir. Bu nedenle insanlık tarihi boyunca kültür ve medeniyetlerin ilerlemesinde peygamberlik kurumunun önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.²¹

Yine Allah Teâlâ rahmetinin bir tecellisi olarak insanlara yol gösterme, hakkı tebliğ etme ve hakkı fiilen yaşayıp örnek teşkil etme çerçevesinde nübüvvet müessesini icat etmiştir. Ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret bütün ilahi dinlerin üç temel esasını teşkil etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde nübüvvet ile ilgili pek çok beyan yer almaktadır. Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerin ibret ve öğüt verici mücadelelerinden kıssalar nakledilmiştir. Peygamberler, kendilerinin Allah tarafından görevlendirilmiş hak elçiler olduklarını kanıtlamak için tabiat kanunlarını aşan, mûcizeler göstermiştir.²²

Nübüvvet meselesi İslam inanç ve düşünce tarihinin en temel konularındandır. Kelamcılar nübüvvet olgusunu genel olarak nübüvvetin imkânı, vukuu, gerekliliği mahiyeti ve ispatı açısından ele almışlardır.

3.2. Deizm Kavramı

Deizm Tanrı'yı reddeden ateizmin aksine Tanrı'nın varlığını kabul eden, ancak dini ortodoksiyi tanımlayan teizmden de önemli ölçüde farklılık gösteren akılcı Tanrı anlayışı şeklinde tanımlanmıştır. Teizm Yunanca da Tanrı anlamına gelen theos'tan türediği halde deizm de aynı anlama gelen Latince deus sözcüğünden türemiştir.²³ Ancak

²⁰ Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt, *Sistematik Kelam*, 3. Baskı (Malatya: TDV Yayınları, 2018), 327.

²¹ Arslan - Bozkurt, *Sistematik Kelam*, 327.

²² Çelebi - Topaloğlu, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 252.

²³ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2005), 440.

bu iki kelime arasında ciddi farklar bulunur. Teizm vahyedilmiş geleneksel dinlerin emrettiği şekliyle bir inanç ve ibadeti kabul eder. Deizm ise akıl ve doğa ışığında evreni yaratan bir Tanrı'ya inanır. Bu da vahyi ve vahye dayalı inanç ve ibadetlerin reddi anlamına gelecektir. Teizm vahye dayalı dinlere göre kutsal kitaplara ve bu kutsal kitapların emrettiği inanç esaslarına inanmayı ön görür. Deizm ise tüm bunları reddetmekte bunun yerine akıl ve doğa ile temellendirilen bir Tanrı düşüncesini yerleştirmektedir.²⁴

Deizm kelimesinin ilk kullanımına, Pierre Viret'nin “*Instruction Chrestienne*” adlı eserinde rastlanmaktadır. Bu eserinde Pierre Viret kendilerini ateistlerden ayırmak için deist ismini alan bir grup filozof ve edipten bahsetmiştir. Pierre Viret, bu kişileri, Allah'a ve O'nun âlemi yarattığına inanmakla birlikte İsa Mesih'i ve Hıristiyanlık doktrinlerini inkâr eden ateistler olarak suçlamıştır.²⁵

Deizmin meşhur tanımı ise şöyledir. Tanrı vardır. Ancak bu Tanrı sadece yaratmakla sınırlandırılmıştır. Tanrı insanı yaratmış insana akıl denilen yetiyi vermiştir. İnsan bu akıl yetisiyle de Tanrı'yı bulur. Deizm, Teizmin aksine vahiy kaynaklı dinin dogmalarını ve ilkelerini reddeder. Kurumsallaşmış dini öğretileri ve ayrıca Kiliseye de karşıdır.²⁶

Deizm vahyi ve dini inkâr ederek, yalnızca akıl yoluyla kavranan bir Tanrı'nın var olduğuna inanır. Tanrı, doğanın yaratıcısıdır. Evren için önceden saptamış olduğu akışa karışmaz ve insani işlerle ilgilenmez. Çünkü Tanrı varlığı gereği hata yapmayacağı için mükemmel olanı en baştan yapmış ve kendi sorumluluğunu insanlara verdiği akılla yerine getirmiştir. Onun her türlü ilgi ve bilgisinin objesi sadece kendi zatıdır. O, varlığı sevk veya idare etmediği gibi, inayetiyle insanlara adalet de dağıtmaz. Zihnin doğal güçleriyle tanrısal hakikate ulaşılabilir. Deizmin temelinde, evrene müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışı ve Aydınlanmanın doğal bir sonucu olarak akıl ile bilime gösterilen büyük güven yer alır. Buna göre deizmin doğuşunda, akla beslenen inanca, bilime duyulan güvene ek

²⁴ Ahmet Ceylan, “Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar”, *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu* (Sakarya, 2005), 181-182.

²⁵ Hüsamettin Erdem, “Deizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 109-10.

²⁶ Güçlü v.dğr. *Felsefe Sözlüğü*, 1575.

olarak, dini çatışmalar ve akılla imanı uzlaştırma çabalarında karşılaşılan aşılmaz güçlükler de etkili olmuştur.²⁷

Genel anlamda ifade edilecek olursa Teizm, Tanrı'ya ve dine bir bütün olarak inananların, deizm ise, Tanrı'ya inanıp da dine inanmayanların, en çok da vahiy ve peygamber aracılığıyla insanlara iletilen dinin kurumsal boyutuna karşı çıkanların zihniyetini ifade etmek için kullanılmaktadır. Dolayısıyla deistlere göre sözü edilen Tanrı, dinin Tanrısı ya da dini olan Tanrı değil, akıl ile idrak edilen bir Tanrı'dır.²⁸ Deist düşünürler, "doğal din" şeklinde nitelenen salt felsefi bir din anlayışını kendilerine temel alarak, sadece akılla temellendirilip kavranılan Tanrı'nın varlığını kabul ederler. Dolayısıyla bu anlayışı benimseyenlere göre dinlere ve peygamberlere gerek yoktur. Fakat bunun yerine "doğal din" düşüncesi insandaki inanış duygusunun muhtevasını doldurup karşılayabilecektir.²⁹

Felsefe tarihçileri âleme müdahale etmeyen Tanrı anlayışını Aristoteles'e kadar geri götürmektedir. Onun, deist bir Tanrıya inandığı belirtilmiştir. Deistlere göre, evreni yaratan Tanrı, sonra onu kendi kanununa göre işlemek üzere kendi başına bırakmıştır. İkinci anlayış ise modernleşme olgusuyla gelişme göstermiştir. Deizm, Tanrıyı sadece bir ilk neden olarak ileri süren ona başkaca hiçbir nitelik ve güç tanımayan "akılcı din" öğretisidir. Tüm dinleri reddeden, ancak Tanrının varlığına inanan inanç şeklidir. Dinler reddedildiği için; vahiy, peygamberlik, mûcize, kutsal kitap, cennet ve cehennem, melek, şeytan gibi kavramlardan hiçbirisinin deizm inancında yeri yoktur.³⁰ Görüldüğü gibi deizm de öne çıkan temel özellik Tanrı inancının var olması ancak vahiy ve peygamberliğin reddidir.

Pek çok araştırmacı, deizmin tam olarak ne olduğunu anlatabilecek bir tarifin yapılmasının kolay olmadığı kanaatinde. Deizm üzerine yapılan bazı tanımlara yer verilerek bu tanımlardaki ortak noktaların neler olduğu ve söz konusu tanımlarda hangi özelliklerin ön plana çıktığı görülecektir.

²⁷ Aytepe, "Deizm Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi", 114.

²⁸ Hasan Peker, "Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8 (08 Haziran 2018): 20.

²⁹ Ermail Okumuş, *Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire* (Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi, 2008), 12-13.

³⁰ Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", 36.

Tanrı'ya inanmakla beraber belli bir dinin dogmalarını ve prensiplerini kabul etmeyen deizm Tanrı'nın evreni yarattıktan sonra onu kendi yasalarınca işlemesi üzerine bıraktığı yani Tanrı'nın evrene müdahale etmediğini öne süren bir öğretilerdir.³¹ Bu tanımda öne çıkan temel unsur evrene müdahalesi olmayan bir Tanrı tasavvurunun olmasıdır.

Deizm, doğru dinin, doğal din olduğunu savunan görüş olarak da tarif edilir. Bazı deistlerin kendilerini “Hristiyan deistler” olarak tanımladıkları ve vahyi kabul ettikleri görülür. En popüler tanımına göre deist, Tanrı'nın varlığını kabul eder. Ancak bu Tanrılık vasfı yaratmakla sınırlıdır. Tanrı İnsanı yaratmış insana akıl denilen yetiyi bahşetmiştir. Bu Tanrı anlayışında evrene müdahale de söz konusu değildir. Deizm hiçbir aracıya ihtiyaç duymaksızın sadece akıl ile kavranabilecek bir Tanrı inancını savunmaktadır. Bu nedenle vahye dayalı dinler bu dinlerin ilkeleri reddedilmiş, kurumsallaşmış her türlü din biçimi ve Kiliseye ihtiyaç olmadığı ifade edilmiştir.³² Deistlerin akla duymuş oldukları güven onları kurumsallaşmış dinlerin karşısına doğal din diye isimlendirdikleri bir sistem ortaya koymaya götürmüştür. Asıl din deistlerce insanın tabiatında var olan bu doğal dindir.

Deizmi, Yaradancılık manasında kullananlar da olmuştur. Yaradancılık Tanrı'yı ilk neden olarak görür. Yaradancılığa göre akıl ve bilim her şeyi çözeceğinden insanın Tanrı'ya havale edeceği hiçbir meselesi ya da Tanrı'ya sığınarak medet umacağı hiçbir sorunu yoktur. Bu nedenle dinin mûcizeler ve gizemli öğretilerden arındırılması gerekir. İnsanın ne dine ne de bir peygambere ihtiyacı yoktur.³³ Tanrı bu görüşe göre sadece insanı ve evreni yaratmak ile sınırlandırılmıştır. Bu yaratmadan sonra Tanrı evrene ve insana müdahale etmemektedir.

Deizm XVII. yy sonları ve XVIII yy. da İngiltere'de ortaya çıkan bir doğal din sistemidir. Deizm İngiltere dışında diğer pek çok Avrupa ülkesinde de etkisini göstermiştir. Deizmin klasik açıklamasına J. Toland,(ö.1722) “*Christianity not Mystrious*” adlı eserinde yer vermiştir. Çeşitli deist grupları mevcuttur. Bazı deist gruplar Tanrının yaratıcı olduğunu kabul eder. Bununla beraber O'nun dünyaya herhangi bir ilgisinin olmadığını savunur. Bazı deist gruplar gelecek bir dünyanın varlığına insanların

³¹ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 9. Bakı (İstanbul: Inkılap, 1998), 196.

³² Ahmet Cevizci, ed. *Felsefe Ansiklopedisi* (Ankara: Ebabil Yayınları, 2006), 4: 1576.

³³ Güçlü v.dğr. *Felsefe Sözlüğü*, 1576.

orada mükâfatlandırılacağı ya da cezalandırılacaklarına inanmaktadır. Bazı deist gruplar dinin gerçeklerini kabul etmektedir. Bazıları ise vahyi reddetmektedir. Sonraki deist gruplar ise Tanrının cezalandırılması ve mükâfatlandırmasını reddetmiş yarattığı şeylere müdahale etmesini Tanrının değişmezlik ve yücelik vasıflarıyla bağdaşmayacağını iddia etmiştir. Bu düşünce deizmin ana noktasını oluşturmuştur.³⁴

Deistlerin tam anlamıyla bir konuda düşünce birliğine sahip olduklarını söylemek oldukça zordur. Gerek deizm ile ilgili tanımlar gerekse deizm üzerine yapılan tartışmalar dikkate alındığında, esas itibarıyla deizmin farklı formlarda kullanıldığı ve çeşitli aşamalardan geçmiş olduğu söylenebilir. Tanımlarda öne çıkan en önemli unsurun akla duyulan güçlü bir güven olduğunu görmek mümkündür. Bu güvenin arka planında ise Rönesans ve Reform süreciyle yaşanan ve insanın doğal güçlerini ön plana çıkartmaya çalışan anlayışın olduğu görülmektedir. İnsan aklının hakikati sorgulamak ve anlamak adına hakem kılınmasıyla birlikte artık aklın, gerçekleri bulmada olmazsa olmaz bir araç olduğuna inanılmıştır. Bu sebeple vahyin de aklın ışığında yargılanması gerektiği savunulmuştur. Söz konusu tanımlarda öne çıkan diğer bir unsur ise din olgusunun insanda doğal olarak bulunduğu, bu sebeple doğaüstü yollar aracılığı ile gönderilecek herhangi bir vahye ihtiyaç bulunmadığıdır. Vahye ihtiyaç bulunmadığını ifade eden deistlerin, vahyin imkân dâhilinde olup olmadığı ya da Tanrı tarafından gönderilen bir vahyin var olup olmadığı noktalarında da farklı tutum ve inançlara sahip oldukları görülür.³⁵

Deizm, her ne kadar Tanrı'yı inkâr etmemişse de vahyi, mucizeyi ve âleme müdahale eden bir Tanrı anlayışını reddederek, Ortaçağın hâkim dini anlayışına büyük darbe vurmuştur. Bu dönemde akli mahkûm eden dini anlayış, bilimsel gelişmelerin koşullandığı deizmle nispi bir dengeye oturmuştur. Din ile bilimin uzlaştırılabileceği inancına kuramsal bir çerçeve sunan deizm terazinin tamamen dinin aleyhine olacağı modern dönem öncesi bir köprü görevi görmüştür. Nitekim deizmin argümanları, ateistler elinde hem deizme hem de teizme karşı kullanılmıştır. Kilisenin bilim üzerindeki baskısı

³⁴ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 92.

³⁵ Emre Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım* (Doktora, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 9.

ve yönlendirmesine karşın bir sığınak haline gelen deizm, bilim dünyasına serbest hareket etme imkânı vermiştir.³⁶

Buraya kadar ifade edilenleri özetleyecek olursak deizmde güçlü bir akıl vurgusu, vahyin reddi, âlemde şaşmadan işleyen tabii yasa fikri ve akla dayalı doğal din anlayışı öne çıkmaktadır. Buna göre deizm, din-bilim çatışmasında bilimi, vahiy-akıl çatışmasında akılı, mûcize-değişmez yasa çatışmasında tabii yasayı, inayet sahibi-pasif tanrı çatışmasında pasif bir tanrı anlayışını savunmuştur. Deizmin farklı türlerinde farklı vurgularla dile getirilen bu eğilimler, özellikle XVII. ve XVIII. yy. da yoğun bir kullanım alanı bulmuştur.³⁷ Deizm akli önceleyen bilime büyük güven duyan bir sistemdir. Deistler pasif bir Tanrı anlayışını benimsemiş dinlerde önemli bir yeri olan peygamberlik, mûcize, kutsal kitap vb. pek çok şeyi reddetmişlerdir.

Geleneksel dinlerde yaratıcı, vahiy, nübüvvet, ilahi kitap ve ahiret vb. konular dinlerin temel taşlarını oluşturur. Bunlara iman etmek o dinin gerekleridir. Bunların eksik ve belirsiz olması durumunda o inancı, bir din olarak kabul edemeyiz. Deizm de ilk adım Tanrının varlığına hiçbir şüphe duymadan inanmaktır. İkinci adım aklın önemine yapılan vurgudur. Üçüncü adım ise bütün dinler, peygamberler, ibadetler ve kutsal kitapların eleştirilmesi ve reddidir. Bu bağlamda deistler bu ilke ve kuralları yönünde yeni bir din tanımını geliştirmek istemiş ve deizmi doğal din olarak tanımlamışlardır.³⁸

Deizm ile ilgili tanımları incelediğimizde ilk olarak Tanrının varlığı ve evrene müdahalede bulunmadığı görülecektir. Devamında akla önemli bir yer verildiği ve aklın her şeyin üstünde tutulduğu görülür. Son olarak da nübüvvet kurumu ve nübüvvet ile bağlantılı olan diğer hususların reddi görülecektir. Bu yönüyle deizmin bu görüşleri tamamen insan odaklıdır ve insanın özgürleşmesine vurgu yapar. İnsanda bulunan dünyevileşme isteğinin etkisiyle akıl, özgürlük gibi hususlarında ön plana çıkarılması insanları deizme çekecektir.³⁹

Buraya kadar deizmin pek çok tanımının olduğu ve deistler arasında pek çok konuda görüş ayrılığının olduğuna dikkat çekilmiştir. Deizm ile ilgili yapılan tanımlara

³⁶ Aytepe, “Deizm Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, 118.

³⁷ Aytepe, “Deizm Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, 119.

³⁸ Ali Ermiş, *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma(Çankaya Örneği)* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2019), 34-35.

³⁹ Ermiş, *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma(Çankaya Örneği)*, 37.

yer verildikten sonra deizmin ortaya çıkışı ve onların nübüvvet ilgili temel düşüncelerine yer verilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

NÜBÜVVETE YAPILAN İTİRAZLAR

1. Nübüvveti İnkâr Edenler

Hicri II. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp III. ve IV. yüzyıllarda etkisini sürdürdüğü kabul edilen ilhad hareketleri İbn Mukaffa(ö.142/759), Abdülkerîm b. Ebû'l-Avcâ(ö.155/772), Beşşâr b. Bürd(167/783-84), Ebû İsâ el- Verrâk(ö.247/861), İbnü'r-Râvendî(ö.301/913-14), Ebû Bekir Zekerîyya er- Râzî(ö.313/925) gibi düşünürlerle başlamış ve devam etmiştir. Bu kişilerin, nübüvveti felsefî açıdan eleştirenlerin başında geldiği bilinmektedir.⁴⁰ Günümüzde de deizm akımının nübüvveti şüphe ile yaklaştığı, nübüvvet kurumunu eleştirdiği hatta inkâr ettiği gözlemlenen bir husustur.

İslam coğrafyasında İslami inançlara aykırı olarak bir takım düşüncelere sahip yaklaşımların bulunduğu bilinmektedir. Bu yaklaşımlar mezhepler tarihçileri tarafından şu şekilde sıralanmıştır.

- 1.Bilginin imkânını reddeden ve şüpheciler olarak bilinen sofistler
- 2.Âlemin ezeli olduğunu savunup onun bir yaratıcısı ve düzenleyicisi olduğunu inkâr edenler. Bu grup günümüzdeki materyalist ve ateistler olup dehriler diye bilinmektedir.
- 3.Âlemin ezeli olduğunu kabul etmekle birlikte bir yaratıcısı ve düzenleyicisi olduğunu kabul edenler. Bunlar Meşşai İslam Filozoflarıdır.
- 4.Âlemin yaratılmış olduğunu ve bir sonunun bulunduğunu kabul eden ancak âlemin birden çok idarecisi ve düzenleyicisi olduğunu söyleyen fırkalar bu grupta değerlendirilir. Maniheizm ve Mazdekçi akımlar ve Senevî düşünceleri benimseyenlerden oluşan fırkalardır.
- 5.Âlemin ezeli olmadığını, bir ve tek yaratıcısının bulunduğunu kabul edip peygamberlik ve vahyi inkâr edenler

⁴⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Delâilü'n-Nübüvve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9: 115.

6.Âlemin ezeli olmadığını Allah'ın tek yaratıcısı olduğunun ve peygamberliği kabul eden ancak bazı peygamberlerin hak olmadığını savunan grup. Bunlarda bir kısım Berâhime ve Sabilerdir.⁴¹

Bu görüşleri savunanlar İslam dünyasında ilhad kapsamına giren grupları oluşturur. Bu ilhad ve inkâr hareketleri içinde nübüvvete yapılan itirazlar yönüyle İbnü'r-Râvendî ve Ebû Bekir Zekerîyya er-Râzî diğerlerinden ayrılmaktadır. İslam düşünce tarihinde nübüvvet konusu incelenirken nübüvveti inkâr edici yaklaşımlar denildiğinde akla ilk gelen Berâhime olmuştur. Nübüvvete yapılan en önemli itirazların bu gruptan geldiği belirtilmiştir. Berâhime bu anlamda nübüvveti inkâr düşüncesiyle özdeşleşmiştir.⁴² Nübüvveti eleştirip inkar eden kişi ve gruplar ve onların görüşleri şu şekildedir.

1.1. Berâhime

Kaynaklarda nübüvveti inkâr edici görüş ve düşüncelerin sembolü olarak kabul edilen Berâhime Hindistan'da yaşayan bir topluluğun adıdır. İslami literatürde Berâhime, Hint asıllı “Berham” veya “Berahim” adlı hükümdara tabi olanlar diye tarif edilmiştir. Bîrûnî 'nin (ö.453-1061) çalışmaları dışında Brahmanizm hakkında ilmi araştırma ve gözlemler yok gibidir. Bîrûnî, Berâhime'nin Hristiyan inancındaki gibi bir teslis inancına sahip olduklarını Tanrının ise zatı ve sıfatları itibariyle yaratılmışlar gibi olduğunu söyler.⁴³

Yine Hint dinleriyle ilgili en önemli bilgilere sahip olan Şehristânî (ö.453/1153), Berâhime kelimesinin menşeyini nübüvveti inkâr etmeyi ilk ortaya koyan Berahim adlı kişiye dayandırır. Şehristânî, Berâhime'nin Hz İbrahim'e mensup olduklarını iddia eden bu nedenle böyle bir isimle anıldıklarını ileri sürenlerin bu görüşlerini reddetmiştir. Şehristânî Berâhime'nin nübüvveti kökünden reddedenlerin ismi olduğunu, Hz. İbrahim'in nübüvvetini kabul edenlerin ise Seneviyye olduğunu belirtmiştir.⁴⁴

Kaynaklar tarafından genellikle Hindistan kökenli olarak tanıtılan Berâhime fırkasına atfedilen temel düşünce nübüvvetin reddidir. Ancak Berâhime 'nin gerçekte bu

⁴¹ Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, 2012, 167.

⁴² Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, 2012, 168.

⁴³ Vecihi Sönmez, “Nübüvvete Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r- Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu* (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 274.

⁴⁴ Şehristânî, *el- Mîlel ve'n-Nihal*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 453.

düşüncelere sahip olup olmadığı ya da Berâhime 'nin Hint Brahmanizmine dayanıp dayanmadığı noktasında bazı şüpheler de bulunmaktadır. Bu şüphelerden ilki nübüvvet karşısı bu fikirlerin Berâhime ile ilgisi olmadığı ve bu fikirlerin Berâhime'yi kendi şahsi fikirlerinin kalkını olarak kullanan İbnü'r- Râvendî 'ye ait olduğudur. Bu görüşe göre İbnü'r- Râvendî kendi görüşlerini Berâhime üzerinden ifade etmiştir. Diğer görüşe göre ise nübüvveti inkâr ile özdeşleşen Berâhime'nin aslında Hint Brahmanları değil de başka bir dini yapıya işaret ettiğidir. Berâhime'ye onların dile getirdikleri deliller izafe edildiği gibi bazen de Berâhime tarafından ileri sürülmemiş ancak Berahimi mantığın bir ürünü olabilecek ve onlar tarafından seslendirilebilecek deliller de nispet edilmiş olabilir.⁴⁵

Berâhime tenasüh ve hulul inancına dayalı bir sistem geliştirmiştir. Bu inanca göre nefis bir bedenden diğerine geçerek tecrübe ile elde edemediği şeylere erişir. Böylece kendi cevheri olan Brahma'ya döner. Yine onlara göre kâinatı yaratan ve yöneten üçlü bir Tanrı anlayışı vardır. Bu Tanrılar Brahma, Narayama ve Rudradır. Ayrıca Brahmanizm'e göre melekler de Tanrı gibidir ve beşeri özellikler taşırlar.⁴⁶

Bâkılânî nübüvveti yapılan itirazları ele alırken Berâhime'ye ait görüşleri üç grupta tasnif eder.

- 1.Peygamberlik kurumunu tümünden reddedenler. Bu sınıf nübüvveti inkâr etmiştir. Nübüvvet müessesesinin Allah'ın hikmetiyle bağdaşmayacağını söylemiştir.
- 2.Sadece Hz. Âdem'in nübüvvetini kabul edenler. Bu gruba göre Hz. Âdem'den başka peygamber yoktur.
- 3.Sadece Hz. İbrahim'in peygamber olarak gönderildiğini kabul edenler. Bu grup Hz. İbrahim dışında kimsenin peygamber sayılmayacağını söylemiştir.⁴⁷

Berâhime'nin nübüvveti yaptığı itirazlar aklın yeterliliği üzerine yoğunlaşmıştır. Onların nübüvvet ile ilgili iddiaları şu şekilde sıralanabilir.

⁴⁵ Orhan Şener Koloğlu, "Kelam ve Mezhepler Tarihi Litaratüründe Berâhime", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2004): 156.

⁴⁶ Günay Tümer, "Brahmanizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6: 322-333.

⁴⁷ Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib Bakılânî, *et- Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide ve'r-râfızı ve'l- havâric ve'l- Mu'tezile* (Beyrut, 1995), 96.

1.Akıl açısından itirazları şöyledir. Peygamberler zaten aklın ortaya koyduğu ve aklın doğru kabul ettiği şeyleri getirmişse onlara gerek yoktur. Çünkü akıl ile bunlar bilinebilir. Şayet aklın idrak edemeyeceği şeyleri getirmişse bu da hikmete uygun değildir. Bu nedenle her iki durumda da nübüvvete ihtiyaç yoktur.

2.Hikmet açısından ise itirazları şudur. Allah azizdir hâkimdir. Doğruluğunu kabul etmeyeceğini bildiği kimselere peygamber göndermesi abestir. Allah abesle iştiğal etmeyeceğine göre onu reddedecek kimselere peygamber göndermesi de caiz değildir.

3.Mûcizelerin imkânsızlığı açısından ise itirazları şöyledir. Peygamberlerin doğruluğu ancak mûcize ile bilinebilir. Mûcizeler ise aklen imkânsızdır. Bu nedenle nübüvvet de imkânsız olmuş olur.

4.Peygamberlerin getirmiş olduğu şeriat ve ibadetler anlamsızdır. Herhangi bir faydası yoktur. Allah'ın bu faydasız yükümlülükleri insanlara yüklemesi O'nun hikmetine aykırıdır.⁴⁸

5.Peygamberler insan türündendir. İkisinin de cevherleri aynıdır. Eşit ve benzer olan iki kimsenin birbirine üstün tutulması, hikmetten uzak bir iştir. ⁴⁹

Görüldüğü gibi Berâhime'nin nübüvvet kurumuna yaptığı eleştirilerde akla yapılan vurgu ön plandadır. Onlar kişinin akli ile hakikatlere ulaşabileceği tezinden hareketle peygamberlik kurumunu reddetmiştir. Ayrıca onların mûcize, ibadet gibi hususları da eleştirdiği yine Allah'ın bir insanı seçip diğer insanlara üstün tutması fikrinin de bu grup tarafından reddedildiği görülür. Berâhime'nin nübüvvete getirmiş oldukları bu eleştirilerin deizm ile benzerlikler taşıdığı bu tezlerin onlar tarafından da temel alındığı açıktır. Gerek Berâhime'de gerek de nübüvveti inkâr eden diğer gruplarda temel düşünce aklın önemi ve onun yeterli görülmesidir.

Berâhime' nin nübüvvet ve vahyi kabul etmemesi Batıdaki Hristiyanlığa tepki olarak ortaya çıkan Deizm ile aynı değildir. Berâhime vahiy ve nübüvvet kültürü olmayan bir toplum geleneğine sahiptir. Bu nedenle onlar, Allah'ın insanlara peygamberler

⁴⁸ Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tahir Bağdâdî, *Usûlu'd- Dîn* (Beyrut, 1981), 154-155.

⁴⁹ Bakıllânî, *et- Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide ve'r-râfızı ve'l- havâric ve'l- Mu'tezile*, 102-106.

göndermesinin abesle iştiğal olacağına inanıyorlardı. Deistler ise Ortaçağ Avrupa'sındaki Hristiyan din adamlarının baskıcı tutumları ve Hristiyanlığın akıl ile bağdaşmayan ilkelerine karşı yeni bir din arıyorlardı. Hem Berâhime hem de Deizm ilke olarak Peygamberlik ve vahyi reddetme prensibinde birleşmekle beraber ortaya çıkışları açısından farklı kulvardadırlar.⁵⁰

1.2. Sümeniyye

Budist inancını benimseyenler için Müslüman yazarlar tarafından kullanılan bir isim olan Sümeniyye' den bahseden ilk Müslüman âlimler Bîrûnî ve Maksîdî (ö.355/966) dir. Onlar Hindistan'da Berâhime ve Sümeniyye olmak üzere iki grubun bulunduğunu kaydeder. Sümeniyye beş duyu ile elde ettiklerimiz dışında hiçbir bilgiye ulaşamayacağını ifade etmiştir.⁵¹ Onlar bu görüşlerinden hareketle Yaraticıdan vahiy aldığını söyleyen bir peygambere inanmazlar. Berâhime'de akla vurgu ön planda iken bu grupta bilgi kaynağı olarak yalnızca duyuların kabul edilmesi ön plana çıkar. Bilgi kaynağı olarak sadece duyuları kabul eden bu grubun nübüvvet kurumunu reddettiği dolayısıyla da nübüvveti inkâr ile özdeşleşen gruplar arasında yer aldıkları görülür.

1.3. İbâhiyye

İbâhiyye ise dinin emirleri, ahlaki ve kanuni düzenlemelerini kabul etmeyen gruplara verilen isimdir. Bu grup hemen hemen her toplumda vardır. İlke ve görüşleri belli bir mezhep ve gruba ait değildir. İbâhiyye genellikle dinin emir ve yasaklarına, ahlaki yönüne karşı çıkan fırkaları içine alan şemsiye bir kavramdır.⁵²

Nübüvveti inkâr yönünden bu kategoride yer alan Sümeniyye ve İbâhiyye adlı bu iki grup düşüncelerinin ve iddialarının arkasında duramadıklarından pek yaygınlık kazanmamışlardır. Bu iki grubun nübüvveti reddettikleri ancak iddialarını da birkaç görüş dışında temellendiremedikleri görülür.

Seyfeddin el- Âmidî (631/1233) bu grubun iddialarını şu şekilde açıklamıştır. Nübüvvete karşı olan bu grupların temel itirazları peygamberlerin Allah tarafından

⁵⁰ İbrahim Halil Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (Haziran 2018): 792.

⁵¹ Ahmet Güç, "Sümeniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38: 132-133.

⁵² Hasan Onat, "İbâhiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19: 252.

gönderildiğinin ispatının imkânsız olmasına dayanır. Bundan dolayı nübüvvet imkânsızdır. Zira nübüvvet nebinin şahsında olan bir özellik olmayıp Allah tarafından kendisine verilir. Bu nedenle peygamberlerin Allah tarafından görevlendirildiğini bilmesi zorunludur. Ancak Allah gözle görülebilen ve algılanabilen bir varlık değildir. Öyleyse peygamberlerin konuştuğu varlığın cin veya melek olduğu konusunda nasıl ikna olur ya da peygamber vahiy getirenin Allah katından olduğunu nasıl tespit edecektir. Bu sorulara cevap verilemeyeceğinden peygamberlik iddiasında bulunan kişinin bu iddiası şüpheli hale gelir. Böylece onun peygamberliğine inanmak imkânsızlaşır.⁵³Bu grubun nübüvvet eleştirisi kısaca peygamberlerin Allah tarafından gönderildiğinin ispatlamanın mümkün olmayacağı bu nedenle nübüvvet kurumuna da inanılmayacağına dayanmaktadır.

1.4. Ebû Îsâ el- Verrâk

Ebû Îsâ el- Verrâk ömrünün büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirmiş ve 247'de Bağdat'ta bir hapishanede ölmüştür. Onun hapse atılma sebebi İslam'a saldırı içeren "*Kitab'üz-Zümür*" adlı eserin İbn Râvendî yanında ona da nispet edilmesidir. Bazı kaynaklarda Ebû Îsâ el- Verrâk'ın İbn Râvendî'nin arkadaşı ve hocası olduğu söylenir. Rivayete göre Ebû Îsâ el- Verrâk ve İbn Râvendî İslam'a aykırı bazı fikirlerinden dolayı dönemin sultanı tarafından huzura getirilmiş. Ebû Îsâ el- Verrâk hapse atılmış, İbn Râvendî ise kaçmıştır. Mu'tezilî âlim Ebû'l- Hüseyin el- Hayyât (ö. 300/913), Ebû Îsâ el- Verrâk'ın bir Mu'tezili iken sonradan Maniheizm'e geçerek DUALİZM(Seneviyye) fikrini yaydığını ifade etmiştir.⁵⁴

Ebû Îsâ el- Verrâk'ın görüşlerinin net olarak bir arada yer aldığı en önemli eser, İmam Mâtürîdî'nin "*Kitâbü't- Tevhîd*"idir." O bu eserinde Ebû Îsâ el- Verrâk'ın görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır. Ebû Îsâ el- Verrâk'a göre peygamberlerin orta yere çıkıp da gösterdikleri birtakım sihir ve benzeri hadiseler yoluyla kendilerinden bir ayrıcalık görmeleri kabul edilemez.⁵⁵

Kur'an'ın mucizevi bir özelliği olamaz. Araplar sürekli savaş yaptıklarından Kur'an'ın bir benzerini yapmaya vakit bulamamışlardır. Yine Araplar tefekkürde ileri bir

⁵³ Sönmez, "Nübüvveti Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r- Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi", 284-285.

⁵⁴ Fuat Aydın, "Ebû Îsâ el- Verrâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43: 56.

⁵⁵ Sönmez, "Nübüvveti Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r- Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi", 283.

millet olmadığından Kur'an'ın benzerini getirememiş olabilirler. Kur'an'ın geçmiş ve gelecekle ilgili vermiş olduğu haberler mütevatir değil ahaddır. Yine Hâkim bir yaratıcı akla aykırı emirler vermez. Eğer bunu kabul edersek yalan ve zulmünde mübah olduğunu kabul etmemiz gerekir. Peygamberler akla uygun hükümler getirdiler ise bu durumda onlara ihtiyaç yoktur. Eğer akla aykırı hükümler getirdiler ise bunları kabul etmek zaten mümkün değildir.⁵⁶

Ebû İsâ el- Verrâk'ın görüşlerine baktığımızda onun da tıpkı Berâhime de görüldüğü gibi peygamberlerin iyi bir şey getirdiği farz edildiğinde bu iyiye zaten akıl ile ulaşılabilceğinden onlara ihtiyacın olmadığı zararlı bir şey söylediklerini farz ettiğimizde ise bunun zaten kabul edilemeyeceği tezinden hareket ettiği görülür. Yine Ebû İsâ el- Verrâk'ın dikkat çeken yönü Kur'an-ı Kerim'e getirmiş olduğu eleştiriler ve onun mucizliğini kabul etmemesi olmuştur.

Kimi yazarlar İbn Râvendî'ye nispet edilen inkârcı görüşlerin aslında Ebû İsâ el- Verrâk'a ait olduğunu söylemiştir. Bu görüşe göre İbn Râvendî, Berâhime ve Seneviyye 'ye ait sapık fikirleri tek tek ele almış sonra hepsini Ebû İsâ el- Verrâk'a nispet ederek reddetmiştir. Görüşlerin kime ait olduğu net olmamakla beraber yukarıda zikredilen görüşlerin Ebû İsâ el- Verrâk'a ait olduğu daha yaygın bir kanaattir.

1.5. İbnü'r- Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi

Ebu Hüseyin Ahmed b. Yahya b. İshak el- Bağdadi doğduğu yere nispetle er-Râvendî künyesiyle bilinir. Horasan bölgesindeki Merverrud civarındaki Rivend köyünde 205/820 yılında doğmuştur. İbn Râvendî çalkantılı bir ömür süren ve hayatının farklı evrelerinde farklı düşünceleri benimseyen bir düşünürdür. İbn Râvendî Bağdat'ta büyümüş ve yirmili yaşlarında Mu'tezile 'ye katılmıştır. Mu'tezile içerisinde de saygın bir konum elde etmiştir. Daha sonra Mu'tezileden ayrılmış Mu'tezileye reddiye yazmış ve Şiîliği benimsemiştir. Bu olay onun hayatında önemli bir noktayı teşkil etmiştir.⁵⁷

İbn Râvendî, bu görüşlerinden dolayı İslam düşünce tarihinde ilhad kavramıyla özdeşleşmiş durumdadır. Onun 361 (913-914) tarihinde öldüğü nakledilir. Onun düşünce biçimi, ilmi ve ahlaki yönünü belirlemek güçtür. Nitekim o önce Mu'tezilî iken sonradan

⁵⁶ Sönmez, "Nübüvveti Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r- Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi", 284.

⁵⁷ Tuğba Öztürk, *İbn Râvendî ve Nübüvvet Teorisi* (Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 2013), 7-8.

Şîî doktrini benimsemiş, mülhitçe inançlara ve âlemin ezeliliğini savunan görüşlere meyletmiştir. Genç yaşta Bağdat’a gelen İbn Râvendî buradaki Mu’tezile kelimacıları ile iyi ilişkiler kurmuş hatta eleştiri ve tartışmadaki üstün niteliğiyle onlar arasında iyi bir yer edinmiştir. Onun daha sonra Mu’tezile aleyhine tavır koymasında bu mezhepteki Şîî aleyhtarlığının rolü olduğu ifade edilmiştir. İbn Râvendî’nin Bağdat’ta bir Mu’tezile kelimacısı olarak bulunduğunda bile Şîîliğe sempati duyduğu söylenir. Ebü’l-Hüseyn el-Hayyât,(ö.300/913) İbn Râvendî’nin Mu’tezile mezhebi içindeki son zamanlarında insanlara değişik görüşler telkin ettiğini ve onda küfür ve ilhadın sonradan ortaya çıktığını söyler. Bu gelişmeler neticesinde o Mu’tezile mezhebi tarafından dışlanmıştır. Kendisini kabul edecek başka bir fırka da olmadığı için Rafazilere katılmıştır.⁵⁸

İbn Râvendî’nin nübüvveti inkâr edip etmediği konusunda farkı görüşler ileri sürülmüştür. Onun nübüvveti reddetmediği yönünde bazı rivayetlerde mevcuttur. İbn Râvendî’nin mülhid olduğu yönündeki görüşlerini ortaya koyan eserler günümüze kadar ulaşmamış başka literatürlerden öğrenilmiştir. Nitekim İbn Râvendî “*Kitâbu’l- Ferîd*” adlı eserinde peygamberlik müessesesini ve buna bağlı olarak mûcizeleri reddetmiştir. Yine o “*Kitâbu’z- Zümürred*” isimli kitabında Kur’an-ı Kerim’e ve onun mûcize oluşuna ilişkin bazı şüphelerinden bahsetmiştir.⁵⁹

“*Kitâbu’z- Zümürred*” adlı eserinden günümüze ulaşan bazı bölümlerinde bu eserin peygamberliğe tam bir saldırı mahiyetinde olduğu görülmektedir. Bu eserde o, aklın en büyük nimet olduğunu belirtmiştir. İnsan aklıyla yaratıcıyı bilir. Doğru ve yanlış aklıyla ayırt eder. Vahyin bildirdikleri eğer akıl ile aynıysa nübüvvetin gerekliliğine lüzum yoktur. Yine o eserinde Hz. Muhammed’in şeraitinin akla aykırı olduğunu belirtir. Mûcizeler hilelerden ibarettir. Eğer melekler Müslümanlara mûcizevi bir destek vermiş olsaydı bunun Bedir ve Uhud’da gerçekleşmiş olması gerekirdi. İbn Râvendî, Kur’an’ın fesahatinin mûcizevi değil itibari olduğunu söyler. Bu eserde ayrıca namaz, oruç, şeytan taşlama, tavaf, say gibi ibadetlerin akla ters olduğunu iddia eder.⁶⁰

Yine İbn Râvendî ’ye nispet edilen “*Kitâbü’l-Dâmiğ*” adlı eserdeki fikirlerde de Kur’an’ı aşağılayan Kur’an muhtevası ile dalga geçilen fikirlerin olduğu görülür. Bu

⁵⁸ İlhan Kutluer, “İbnü’r-Râvendî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21: 179-180.

⁵⁹ Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, 2012, 172-173.

⁶⁰ Kutluer, “İbnü’r-Râvendî”, 21: 181-182.

eserde ayetler arasında çelişkiler bulunduğu Kur'an'daki cennet tasvirlerinin yeterince ilgi çekici olmadığı öne sürülmüştür.⁶¹

Fakat İmam Mâtürîdî nübüvveti inkâr eden bu görüşlerin Ebû İsâ el- Verrâk'a ait olduğunu söylemiştir. Hatta o İbn Râvendî 'nin peygamberliğin ispatı için bazı fikirler öne sürdüğünü nakletmiştir. Yine İbn Râvendî 'nin ölümüne yakın bir zamanda bu fikirlerden ötürü pişmanlık duyup tövbe ettiği de rivayet edilmiştir.⁶²

İbn Râvendî'ye nispet edilen bu görüşlerin deist yazarların iddiaları ile benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Onun tıpkı Ebû İsâ el- Verrâk gibi Kur'an'ın mûcizevi olmadığı görüşü dikkat çekicidir. Yine onun bu görüşe ek olarak bazı ibadetleri aşağılaması ve akla ters bulduğu için reddetmesi de ilginçtir. Bu yönüyle onun Ebû İsâ el- Verrâk'tan daha da ileri eleştirilerde bulunduğu açıktır.

İbn Râvendî 'nin görüşleri kısaca şu şekilde özetlenebilir.

1.Kur'an 'da bir takım çelişkiler ve net olmayan hayali cennet tasvirleri vardır. Bu gibi hususlar onun ilahi bir kelam olmadığına göstergesidir. Kur'an tek başına bir kimsenin peygamberliğine delil olamaz. Ayrıca Kur'an'ın bir benzerinin getirilemeyeceği iddiası da geçerli bir iddia değildir.

2. İbn Râvendî' ye göre akıl yegâne merciidir. İnsan aklıyla yaratıcının varlığına ve yaratıcının vermiş olduğu nimetlere ulaşabilir. Yine doğru ve yanlış iyi ve kötüyü akıl ayırt edebilir. İnsan akli şayet vahyi desteklerse vahiy de bir eksiklik var demektir. Akıl ile vahiy birbirini destekliyorsa vahye ve peygamberlere lüzum yoktur. Şayet vahiy akıl ile çelişiyorsa bu durumda nübüvvet batıl olur. İbn Râvendî peygamberler hakkında da bir takım iddialar öne sürmüştür. Nitekim ona göre peygamberler bir nevi sihirbazdır. Onlar mûcize olarak adlandırdıkları sihir türünden bazı şeyler ile insanların gözünü boyamışlardır.

3.Hz. Peygamber'in işlediği kusurlar onun risalet görevini yapmaya engel olacak boyuttadır. Peygamberden diğer insanlardan farklı bilgi ve kavrayış beklemek

⁶¹ Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", 21: 182.

⁶² Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, 2012, 173.

boşunadır. İnsanlar akıl bilimle bir takım bilgilere ulaşırlar. Bilimle elde edilen bu bilgiler için ayrıca bir nebevi öğretiyi ihtiyaç yoktur.⁶³

Görüldüğü gibi İbn Râvendî 'de akla yapılan bu vurgu ve güven deistlerin görüşleriyle paralellik arz etmektedir. Onun gerek peygamber gerek de ilahi kitaba getirmiş olduğu eleştiriler ciddi boyutlara ulaşmıştır.

1.6. Ebû Bekir er- Râzî'de Nübüvvet Eleştirisi

Nübüvveti inkâr edenlerin başında gelen hatta en önemli şahsiyetleri olarak kabul edilenlerden biri de Ebû Bekir er- Râzî'dir. O İslam dünyasında materyalist dehri felsefenin öncülerinden kabul edilmiştir. Düşünce tarihçileri Ebu Bekir er-Râzî'yi, tıp sahasındaki otoritesinden dolayı, İslâm dünyasının tartışmasız en büyük hekimi kabul edip Calinusu'l-Arab (Arapların Galen'i) diye isimlendirmişlerdir. Aynı zamanda bir filozof olan Râzî, hekimliği filozofluğundan daha önde geldiği için, filozof hekim olarak değil de, hekim filozof olarak nitelendirilmiştir. Ebu Bekir er-Râzî 251/865 yılında Rey'de doğmuştur. O dönemde Rey'de yeni doğan çocuklara doğdukları yerden dolayı "Râzî" nisbesi verilmekteydi. Tam adı "Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriya b. Yahya er-Râzî" olan filozof İslam dünyasında daha ziyade "Ebû Bekir er-Râzî" olarak meşhur olmuştur. O, 313/925'de Rey'de vefat etmiştir. Râzî, başta tıp olmak üzere felsefe, mantık, kimya, astronomi, matematik ve ahlâk sahalarında birçok eser yazmıştır.⁶⁴

Ebû Bekir er- Râzî'nin "*et- Tıbbü'r- Rûhânî*" isimli eserinin ilk bölümü aklın üstünlüğü ve övülmesi hakkındadır. Eserlerinde de belirttiği üzere akla katıksız bir güven içindedir. Onun bu konudaki yaklaşımı şu şekildedir:

"Muhakkak ki Allah, akıllı bize kendisiyle hem bu dünyada hem de öte dünyada bizim gibilerin cevherlerinde bulunan her türlü menfaatleri elde etmemiz için verdi. Akıl, Allah'ın bizdeki en büyük, bizim için en faydalı ve en değerli nimetlerindendir. Akıl vasıtasıyla biz, akıl sahibi olmayan hayvanlara üstün kıldık... Yine akıl vasıtasıyla biz, bizi yükselten, hayatımızı güzelleştiren ve tatlılaştıran şeylerin hepsini elde ederiz, bütün gayelerimize, isteklerimize ve hedeflerimize ulaşırız... Akılla biz, elde ettiklerimizin en faydalısı ve idrak ettiklerimizin en büyüğü olan Allah'ın bilgisine ulaştık. Aklın değeri,

⁶³ Sönmez, "İbnü'r- Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi", 279-280.

⁶⁴ Hüseyin Karaman, "Bir Biyografi Denemesi Ebû Bekir er-Râzî", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2004): 181,183.

yeri ve önemi bu şekilde olduğu için, bizim onu sahip olduğu bu yüksek rütbe ve dereceden aşağı indirmememiz, hâkimken mahkûm, övülenken yerilen ve tâbî olunanken tâbî olan yapmamamız gerekir. Aksine bütün işlerde ona müracaat etmeli ve ona dayanmalıyız... Eğer böyle yaparsak, o zaman aklımız tamamen temiz, saf olur, ışığı ile bizi aydınlatır, istediklerimizi elde eder ve Allah'ın bize akli karşılıksız olarak vermesi ve bizi akılla nimetlendirmesiyle mutlu oluruz”⁶⁵

Ebû Bekir er- Râzî, deist dünya görüşünü temellendirmeye çalışan bir filozof olarak bilinir. Allah'ın verdiği akıl gücü ve adalet duygusunun insanlar arasında düzeni sağlayacağını ve mutlu bir hayat gerçekleştireceğini savunmuştur. O bunun için dine ve bir peygamberin rehberliğine gerek olmadığını savunmuştur. Bu görüşleri sebebiyle de gerek çağdaşları gerekse sonraki dönem filozof ve kelamcılar tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Literatürde kendisinden genellikle mülhid ve zındık diye söz edilir. Din hakkında inkârcı görüşleri yanında âlemin yaratılışı ve kozmik varlığın oluşumuna yönelik geliştirdiği sistemin içerdiği çelişkiler yüzünden bir gelenek kuramamıştır. Bilim dünyası onu daha çok tıp alanındaki başarılarıyla tanımıştır.⁶⁶

Ebû Bekir er-Râzî ve Ebû Hâtim er-Râzî (ö.322/933-34)arasında geçtiği söylenen şu diyalog Ebû Bekir er-Râzî'nin nübüvvet anlayışı hakkında bilgi verir. Ebû Hâtim er-Râzî ile aralarında geçen tartışmada Ebû Bekir er-Râzî “Allah'ın kulları arasından bazı kimseleri peygamber olarak seçip onu bütün insanlara üstün tuttuğunu, peygamberleri önder yapıp insanları ona muhtaç kıldığını nereden biliyorsunuz? Peygamberler yüzünden insanlar birbirine düşüyor, düşmanlık kin gibi duygular gelişip savaşlar artıyor bu durum ilahi hikmet ile nasıl bağdaşır?” Diye sorar. Ebû Hâtim er-Râzî ise bu soruya “Sana göre Allah hikmeti gereği ne yapmalıydı “sorusuyla karşılık verir. Ebû Bekir er-Râzî bu soruyu şu şekilde cevaplayacaktır. “Hâkim ve Rahim olan Allah'ın hikmet ve rahmetine uygun olan dünya ve ahirette insanın yararı ve zararına olan şeylerin bilgisini bütün kullarına ilham etmesi ve insanları birbirinden üstün tutmamasıdır. Böylece insanlar arasında tartışmalara neden olan görüş ayrılıkları ve çekişmeler ortadan kalkmış olur.” Ebû Bekir er-Râzî, bu sözleri ile gerçek bilgiye akıl ile ulaşabileceğimize dolayısı ile birbirini

⁶⁵ Ebû Bekir er Râzî, *et-Tıbbu'r- Ruhani*, trc. Hüseyin Karaman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2008), 57-58.

⁶⁶ Mahmut Kaya, “Ebû Bekir er- Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2007), 34: 479.

yalanlayan peygamberlere de ihtiyacımız olmadığını belirtir.⁶⁷ Gerek Berâhime gerekse Deizmde Allah'ın bir peygamber gönderip onu insanlara üstün tutmuş olması yönündeki görüş Ebû Bekir er-Râzî tarafından da dile getirilmiş olup bu eleştirinin nübüvveti inkâr eden grupların hemen hepsinde mevcut olduğu görülmüştür.

Ebû Bekir er-Râzî yaratıcı bir Tanrı'ya inandığı halde peygamberliği ve dini kabul etmez. Ebû Bekir er-Râzî'ye göre Allah'ın verdiği akıl gücü ve adalet duygusu sayesinde insan, peygamber ya da herhangi bir varlığın aracılığına gerek kalmadan kendi yolunu kendisi bulabilir. Akıl ve adalet iyiyi kötüden, faydalıyı zararlıdan, güzeli çirkinden, doğruyu yanlıştan, haklıyı haksızdan ayırt eden tek ölçüdür. Mutlak hikmet, adalet ve merhamet sahibi olan Allah'ın insanlar arasından peygamber veya ruhani bir şahsiyeti üstün niteliklerle donatarak ayrıcalıklı kılması ve insanlara yol gösterici olarak göndermesi O'nun hikmet, adalet ve merhametiyle bağdaşmayan bir durumdur. İnsanlar akıl ve diğer yetenekleri açısından eşit düzeyde yaratılmıştır. Bu sebeple üstün niteliklerle donatılmış imtiyazlı birinin varlığı bu eşitliği bozar. Ebû Bekir er-Râzî, tarih boyunca devam eden savaşların din farklılığından ileri geldiğini ifade etmiştir. O insanlığı kurtarma iddiasıyla ortaya çıkan peygamberlerin insanlığın felaketini hazırladığını ileri sürmektedir. Bunun neticesinde o Yahudilik, Hristiyanlık, Maniheizm ve Brahmanizm'e ağır eleştirilerde bulunmuştur. Ebû Bekir er-Râzî,"hak din" diye nitelediği İslam'ı eleştirmekten çekinmemiştir. O mûcizenin sihirden bir farkının olmadığını söyler. Yine O Kur'an'daki icazın sanat değeri yüksek bir şiir gibi olduğunu ifade etmiştir. Ona göre toplumların bir dine bağlanmasının asıl sebebi taklit ve geleneğe saygıdır. O bu iddialarına hayvanlar arasında ruh göçünün (tenasüh) geçerli olduğu fikrini eklemiştir.⁶⁸Görüldüğü gibi Ebû Bekir er-Râzî'nin nübüvvetle ilişkin bu görüşlerinin deizm ile benzerlik taşıdığı, deistlerce de bu eleştiriler de bulunulduğu fark edilir. Aslında nübüvveti inkâr eden kişi ve grupların genelde aynı eleştirileri yaptıkları ve aynı tezler üzerinden gittikleri açıktır.

Ebû Bekir er-Râzî'nin nübüvvetle ilgili bu düşüncelerine kendi eserlerinde rastlanılmaz. Onun nübüvvetle ilgili fikirlerine daha çok başkaları tarafından onun hakkında yazılan eserlerde rastlıyoruz. Bu nedenle bu fikirlerin gerçekte Ebû Bekir er-

⁶⁷ Abdüllatif Tüzer, "Deizmi Anlamaya Çalışmak", *Doğu Batı Dergisi*, 94 (15 Ekim 2020): 75.

⁶⁸ Kaya, "Ebû Bekir er- Râzî", 34: 483.

Râzî'ye ait olup olmadığı konusunda bazı kuşkular da mevcuttur. Ebû Hâtim er-Râzî “*A'lâmün'n-Nübüvve*” adlı eserinde tartıştığı kişinin peygamberlikle ilgili görüşlerini naklettikten sonra bu kişiyi mülhîd olarak nitelendirmiştir.⁶⁹ Bazı kaynaklar bu kişinin Ebû Bekir er-Râzî olduğunu söylemişlerdir. Yine Hamîdüddin el-Kirmânî (ö. 411/1020) bu kişinin Ebû Bekir er-Râzî olduğunu ileri sürmüştür.⁷⁰

Ebû Bekir er- Râzî “*et-Tıbbü'r- Rûhânî*” adlı eserinin aklın üstünlüğü ve methinden bahseden bölümünde aklı öven ifadeleri onun peygamberliği kabul etmediği şeklinde yorumlanmıştır. Dolayısıyla İbn Râvendî'de de ifade edildiği gibi bu düşüncelerin Ebû Bekir er-Râzî'ye aidiyeti konusunda bazı şüpheler mevcuttur.⁷¹ “*A'lâmün'n-Nübüvve*” isimli eserde Ebû Bekir er- Râzî'ye ait olduğu ileri sürülen nübüvvet ile ilgili görüşleri şöyle özetlemek mümkündür.

1. Kâinat ile ilgili bilgiler ve çeşitli ilimlere ait ilkeler filozof ve ilim adamlarının deney ve gözlemleri neticesinde elde edilmiştir. Dolayısıyla bu bilgilere peygamberlerin getirmiş oldukları dinler sayesinde ulaşıldığı iddiası geçersizdir.
2. Dinler arasında bazı tutarsızlıklar mevcuttur. Her peygamber diğer peygamberleri yalanlamıştır. Ayrıca peygamberlere indirilen kutsal kitaplar arasında da birtakım çelişki ve tutarsızlıklar vardır. Bu nedenle nübüvvete dayalı bilgiler gerçeği yansıtmaktan uzaktır.
3. Allah'ın insanlar arasından bazı kişileri seçerek onları peygamberlik ile görevlendirmesi ve onları diğer insanlara üstün tutması mümkün değildir. Bu durumda insanlar peygamberlik ile görevlendirilen bu kişilere muhtaç bırakılmaktadır. Bu durum Allah'ın hikmetine aykırıdır. Akıl her insanda eşit seviyede mevcuttur. Akıl yaratıcıyı bulmada ve iyiyi güzeli ayırt etmede yeterlidir⁷²
4. Ebû Bekir er-Râzî'ye göre peygamberlerin mucizeleri bir takım hilelerden ibarettir. Peygamberlerin yoluna uymak kişiyi taklit ve ihtilafa

⁶⁹ Ebû Hâtim er-Râzî, *A'lâmü'n- Nübüvve* (Tahran, 1977), 3-5.

⁷⁰ Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, 2012, 174.

⁷¹ Salih Sabri Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 175.

⁷² Sönmez, “Nübüvvete Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r- Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi”, 282.

götürür.⁷³Görüldüğü gibi Ebû Bekir er-Râzî’de nübüvvetle ilgili eleştiriler aklın yeterliliği, insanların eşit olduğu bir insanın diğerine üstün tutulamayacağı gibi görüşler üzerinde toplanmıştır.

Berâhime, İbn Râvendî, Ebû Bekir er-Râzî gibi kişi ve gruplara nispet edinilen nübüvvet ile ilgili bu görüşlerin deizm ile olan benzerlikleri nedeniyle İslam dünyası içerisindeki deistik fikirler olduğu söylenebilir. Ancak Batı düşüncesi içinde deizmi hazırlayan ve ortaya çıkmasına neden olan pek çok etkenin İslam düşüncesi içerisinde tam anlamıyla bir karşılığının olduğunu söylemek mümkün değildir. Deistlerin Yahudi ve Hristiyan dini geleneğine karşı yönelmiş oldukları eleştirilerin kendi içinde tutarlı ve haklı sebepleri olabilir. Ancak aynı şeyin İslam dini için söylenmesi mümkün değildir.⁷⁴

Hekim, filozof Ebû Bekir er-Râzî’nin görüşleri diğer İslam filozoflarından farklıdır. O, nübüvveti gereksiz görmüş ve aklın yetkinliğine vurgu yapmıştır. Onun bu aşırı vurgusu onun deist olarak nitelendirilmesine neden olmuştur. Ebû Bekir er-Râzî, eserlerinde Allah inancı ve ahiretten bahseder. Yine bu eserlerinde aklı aşırı övdüğü ve aklı yeterli gördüğünden nübüvvet kurumunu ve peygamberliği gereksiz görmüştür. O eserinde Allah’ın insana bir lütuf olarak akıl verdiğini insanın faydasına olan şeyleri ve en güzel nimetlere de akıl vasıtasıyla ulaştığını beyan eder. İnsanın diğer varlıklardan üstün olması ve egemenliğini alabilmesi, tıbbın öğrenilmesi, dünyevi bilgi ve faaliyetlerin yapılması, evreni, çevresini öğrenmesi hep akıl sayesinde mümkün olacaktır. Filozofları da ince tabiatlı ve safi zihinli olarak över. Nübüvvet meselesine ise hiç değinmez. Ebû’l Kasım el-Belhî (319/931), Ebû Hâtim er-Râzî, Fârâbî ve İbn Hazm gibi pek çok filozof ve âlim onun akla yapmış olduğu vurgu ve peygambere ihtiyaç olmadığı yönündeki görüşünü tenkit etmiştir. Onlar bu görüşlerinden dolayı Ebû Bekir er-Râzî’yi mülhid olarak nitelemişlerdir. Ona bu nitelendirmenin yapılmasında şu düşüncesi etkili olmuştur. Allah’ın mutlak adaleti ve merhameti ile insanlar arasında ayrımcılığa neden olabilecek bir kişiye peygamberlik vermesi onun hikmeti ile uyuşmaz. O kullarından birini diğerlerine üstün olarak seçip göndermez. Çünkü O mutlak hikmet ve adalet sahibidir.

⁷³ Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, 2012, 177.

⁷⁴ Dorman, “Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım”, 381.

Yine birçok savaşın din farklılıklarından meydana geldiği nübüvvet gibi bir kurumun gereksizliğine işaret etmektedir.⁷⁵

Ebû Bekir er- Râzî, akla yaptığı büyük vurgu nedeniyle nübüvveti gereksiz görmüştür. Onun bu konuya yer verdiği eseri günümüze ulaşmamıştır. Bu nedenle ona deist denilip denilmeyeceği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ancak Ebû Hâtim er-Râzî ve Hamîdüddin el-Kirmânî, Ebû Bekir er- Râzî'nin düşüncelerine yer vermiştir.⁷⁶ Ebû Hâtim er-Râzî, “*A'lâmün 'n-Nübüvve*” adlı eserinde aşırı görüşlerinden dolayı eleştirdiği bu kişiyi mülhid olarak ifade eder. Hamîdüddin el-Kirmânî de el- “*Akvâlü 'z-Zehebiyye*” eserinde benzer ifadeler kullanmıştır. Ebû Hâtim er-Râzî'nin de eksikliklerini tamamladığını söylemiştir. Ona göre Ebû Hâtim er-Râzî'nin mülhid olarak nitelendirdiği ve nübüvvet ile ilgili görüşleri nedeniyle eleştirdiği kişi hekim-filozof Ebû Bekir er- Râzî'dir.⁷⁷

Ebû Bekir er- Râzî'nin doğrudan nübüvveti inkâr ettiğine dair bir ifade eserlerinde olmasa da dolaylı ifadeleri ve aklın üstünlüğüne yapmış olduğu vurgular onun nübüvveti inkâr ettiğine yönelik kanıyı kuvvetlendirmektedir. Ancak yukarıda ifade edildiği gibi bazı araştırmacılarda Ebû Bekir er- Râzî'nin deist olmadığını onu deist olarak nitelendirecek güçlü delillerin bulunmadığını söylemiştir.⁷⁸ Ebû Bekir er- Râzî'nin nübüvvet hakkındaki görüşlerine ulaşılabilecek eseri günümüze ulaşmamıştır. Bu konudaki açıklamaları Ebû Hâtim er-Râzî'nin “*A'lâmün 'n-Nübüvve*” isimli eserinde bulmaktayız. O bu eserinde nübüvvet ile ilgili tartışmalara yer verir ve tartıştığı kişinin peygamberlik kurumunu gereksiz gördüğünü söyler.⁷⁹ Görüldüğü gibi nübüvvet kurumunu eleştirip peygamber göndermenin gereksiz olduğu fikrinin Ebû Bekir er- Râzî'ye ait olup olmadığı noktasında tam bir kesinlik olduğu söylenemez. Ancak genel olarak âlimler bu kişinin Ebû Bekir er- Râzî olduğunu kabul etmişlerdir.

⁷⁵ Metin Yıldız - Burhaneddin Kıyıcı, “Ebû Bekir er- Râzî’ de Deist Yaklaşım Aklın Yetkinliği ve Nübüvvet Eleştirisi”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu* (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 301.

⁷⁶ Yıldız - Kıyıcı, “Ebû Bekir er- Râzî’ de Deist Yaklaşım Aklın Yetkinliği ve Nübüvvet Eleştirisi”, 310-311.

⁷⁷ Yıldız - Kıyıcı, “Ebû Bekir er- Râzî’ de Deist Yaklaşım Aklın Yetkinliği ve Nübüvvet Eleştirisi”, 311.

⁷⁸ Yıldız - Kıyıcı, “Ebû Bekir er- Râzî’ de Deist Yaklaşım Aklın Yetkinliği ve Nübüvvet Eleştirisi”, 311.

⁷⁹ Yusuf Cengiz, “Ebû Bekir er- Râzî’ de Deist Yaklaşım Aklın Yetkinliği ve Nübüvvet Eleştirisinin Değerlendirilmesi”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu* (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 313.

Buraya kadar düşüncelerini vermiş olduğumuz nübüvveti inkâr eden Berâhime, Sümeniyye, İbâhiyye, Ebû İlsâ el- Verrâk, İbnü'r-Ravendi ve Ebû Bekir er- Râzî'nin görüşlerine genel itibariyle şöyle bir bakıldığında aynı konular üzerinden eleştirilerini dile getirdikleri göze çarpar. Hepsinde dile getirilen temel husus akıl ve ona verilen büyük önem yine ona duyulan güvendir. Onlar aklın tek başına hakikatlere ulaşabileceğine bu nedenle peygamberlere gerek duyulmayacağına vurgu yapmışlardır. Bu akıl vurgusundan sonra Allah'ın peygamber göndererek bazı insanları bazı insanlara üstün tuttuğu yönündeki görüş gelir. Bu kişilerce Allah'ın kulları arasında böyle bir ayırım ve ayrıcalık yaptığı düşünülemez. Bu durum onun hikmeti ile bağdaşmayacaktır. Göze çarpan bir diğer ortak yön ise nübüvveti inkâr eden bu grup ve kişilerin mûcize ve doğa üstlükleri eleştirmeleri dolayısıyla mûcizeleri bir nevi sihir olarak görmeleridir. Onlar bu tür olağanüstülüklerle inanmanın mümkün olmayacağını ifade etmişlerdir. İkinci bölümde görüşlerini detaylı bir şekilde açıklayacağımız nübüvveti inkâr eden diğer grup olan deizmin bu görüşlere benzer görüşlere sahip olduğu ve ortak eleştiriler getirdiği görülecektir.

1.7. Deistler ve Nübüvvet Eleştirileri

Deizmin temel iddiası şöyledir. İnsanı ve evreni mükemmel bir şekilde yaratan bir Tanrı vardır. Bu Tanrı evreni mükemmel işleyen bir makine gibi yaratmıştır. Dolayısı ile bu yaratmadan sonra evrene bir müdahalede bulunmaz. Tanrı insanı yaratmış insana akıl denilen yetiyi vermiştir. İnsan bu akıl yetisiyle de Tanrı'yı bulur. Diğer tüm hakikatlere erişebilir. Bu nedenle onlar nübüvvet ve vahyi reddeder. Deizm teizmin aksine vahiy kaynaklı dinin dogmalarını ve ilkelerini reddetmekte ayrıca kurumsallaşmış dini öğretilerine ve Kiliseye de karşı çıkmaktadır.⁸⁰ Deizmin nübüvvet karşıtlığı konusundaki iddialarını ve temellendirmelerini çalışmamızın ikinci bölümünde ayrıntılı olarak ele alacağız. Burada kısaca yer vermemizin nedeni, nübüvvet toptan karşı oluşlarıdır.

2. Hz. Muhammed'in Peygamberliğini İnkâr Edenler

Hz Muhammed'in vefatından sonra vahye inanmayan çeşitli zümrelerin ortaya çıktığı bunların arasında yer alan bazı şairlerin şiirlerinde peygamberlik kurumunu tenkit ettikleri bilinir. Daha sonra Mecûsîlik, Maniheizm gibi dinler ile Materyalizm ve sadece Tanrının varlığını kabul edip vahyi inkâr eden felsefî akımlara ayrıca İslam dinine

⁸⁰ Güçlü v.dğr., *Felsefe Sözlüğü*, 1575.

mensup olduğu iddiasında bulunan aşırı fırkalara bağılı değışik zümrelerin nübüvvet kurumunu tenkit ettikleri ve nübüvvet kurumu aleyhinde yazılar yazdıkları görölür. Bu nedenle İslam âlimleri peygamberlik müessesini ve özellikle de Hz Muhammed'in peygamberliğini ispatlamak amacıyla *Delâilü'n-Nübüvve* adlı eserler kaleme almıştır.⁸¹

Semavi dinlerin nübüvvet anlayışı birbirinden farklılık arz eder. Yahudilikte Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in peygamberliği reddedilir. Hristiyanlıkta ise nübüvvet ve ulûhiyet kavramları birbirinden ayrılmamış, nübüvvet ve ulûhiyet birleştirilerek, nübüvvet; Tanrı'nın bedene bürünerek İsa diye kendini sunması şeklinde açıklanmıştır. Hristiyanlıkta da Hz. Muhammed'in nübüvveti kabul edilmemiştir⁸² Bu iki dinin nübüvvet kurumunu kabul ettikleri ancak Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmediğini görürüz.

Nübüvveti inkâr eden Berâhime adlı grubun görüşlerinden onların Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmediklerini çıkarırız. Nitekim Bâkılânî, Berâhime'yi sınıflandırırken onların bir kısmının sadece Hz. Âdem'i peygamber olarak kabul ettiklerini, bir kısmının sadece Hz. İbrahim'in peygamberliğini kabul ettiğini belirtir. Üçüncü bir grup ise Hz. Âdem ve Hz. İbrahim de dâhil hiçbir peygamberin varlığını kabul etmez. Bu tasnife göre Berâhime adlı grubun Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmediği ortadadır.⁸³

Deistler, peygamberlik kurumuna eleştiriler getirmiş, nübüvvet gibi bir kurumun gereksiz olduğunu söylemişlerdir. Deistlerin nübüvvet kurumuna yönelttikleri bu itirazlardan onların peygamberleri reddettiği açıkça görölmektedir. Dolayısıyla onlar tüm peygamberleri ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini reddeder.

⁸¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Delâilü'n-Nübüvve", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 115.

⁸² Yavuz, "Nübüvvet", 33: 285.

⁸³ Bakılânî, *et- Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide ve'r-râfızı ve'l- havâric ve'l- Mu'tezile*, 96.

İKİNCİ BÖLÜM

DEİZM VE NÜBÜVVET

1. Deizmin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Rönesans ile başlayıp Reform ile hızlanan değişim ve gelişim sürecinde din, siyaset ve sanat başta olmak üzere pek çok alanda hâkimiyetini yitirmiştir. İnsan hakları ve evrensel hukuk gelişmiş, Kilise ise etkinliğini kaybetmeye başlamıştır. Yine bilimsel keşifler ile Tanrı ve evren hakkındaki yerleşik inançlar sarsılmaya başlamıştır. Kısacası bu çağda geleneksel inançlara yönelik şüphe, eleştiri ve saldırılar zirveye çıkmıştır. Bu ortam da deizm akımının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁸⁴

Deizmin ortaya çıkışında farklı kaynaklardan esinlendiği düşünülmüştür. Deizm, Rönesans düşüncesinin bir ürünü olarak görülen hümanizm, deneysel bilimlerin yükselişi, yeni dünyaların ve medeniyetlerin keşfedilmesiyle oluşan coğrafi açılım ve XVII. yüzyıldaki dinsel çatışma ortamının insanlar üzerinde oluşturduğu olumsuz etkiler gibi kaynaklara dayalı bir düşünce şekli olarak ortaya çıkmıştır. Bu ve benzer gelişmeler neticesinde oluşan yeni inanç ve kabuller yerleşik dinlerin iddiaları hakkında şüpheli yaklaşımların yükselmesine sebep olmuştur. Ayrıca yine bu gelişmeler ile ahlâkî öğretilerin ön plana çıkartılmasıyla insanlığın mutluluğunun artacağına, aklın gücüne olan inancın büyümesiyle de dogmatizmin zincirlerinden kurtulacağına yönelik düşüncelerin şekillenmeye başladığı görülür. Reform, kültürden sanata dinden siyasete her alanda bir değişimi beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Kilise otoritesi ve İncil eleştirilerin hedefi haline gelmiştir. Deistler de bu eleştirileri yapanların başında gelmektedir.⁸⁵Deistlere göre Hristiyanlığın aslî günah öğretisi bireyin akıl ve hürriyetini kısıtlar. Bu nedenle kişinin yapması gereken bireysel özgürlük ile bireysel mutluluğuna erişmesidir. Bu da ancak aklın ışığının aydınlattığı yolda ilerlemekle mümkün olur. Böylece kişi Kilise baskısı ve mantık dışı Hristiyan öğretilerinden kurtulacaktır.⁸⁶

Newton ile bilimsel devrimin deizm için hazırlayıcı sonuçları olmuştur. Newton, Kitab-ı Mukaddes eleştirisi ve gizemli doğaüstü anlatımlardan kuşku duyulmaya

⁸⁴ Adnan Bülent Baloğlu, “Lord Herbert’in İdeal Dini, Spinoza’nın Evrensel Dini, Neoliberalizmin Küresel Dini”, *Doğu Batı Dergisi*, 94 (2020): 13-14.

⁸⁵ Adnan Bülent Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 2.Baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021), 162.

⁸⁶ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 166.

başlanmasını hızlandırdı. Newton ile birlikte Tanrı'yı bulabilmek için kutsal kitaba ihtiyacın olmadığı, akıl ile kişinin Tanrı'ya ulaşabileceği fikri belirginleşti.⁸⁷

Galileo, Kepler, Harvey, Newton gibi büyük doğa bilginleri sayesinde doğa bilimlerinin gösterdiği büyük gelişme, genel olarak bilim adamlarını ve filozofları, evreni kendi kendine kusursuz biçimde işleyen bir makine, bir saat gibi görmeye yönlendirmiştir. Yine bu gelişmeler onları evrende meydana gelen her olayın, daha önce meydana gelen olaylar tarafından tamamen mekanik ve tatmin edici bir biçimde açıklanabilir olduğu görüşüne götürmüştür. Ayrıca böyle bir doğa tasarımı, Tanrı kavramını dışarı atmayı da gerektirmemiştir. Tersine bir makine veya eser ne kadar mükemmelse, onun yaratıcısı veya yapıcısının da o kadar mükemmel olduğu sonucuna varmak hem mümkün, hem de gerekli görülmüştür. Tanrı bu makineyi yapan bir mühendis, bu saati yaratan bir saatçidir. O, bu saati en iyi ilkelere göre yapmış ve harekete geçirmiş, ondan sonra müdahale etme ihtiyacı duymamıştır. Tanrı, akıl ve vicdan yardımıyla bulunabileceği için gelenekten gelen hurafeleri savunmakla bilime engel olan Kilise kurumuna gerek yoktur. Deizmin yaydığı bu düşünceler, başta Newton olmak üzere XVII. ve XVIII. yüzyılda birçok bilgin ve filozof tarafından benimsenmiş ve savunulmuştur.⁸⁸

Deizm ilk olarak İngiltere'de ortaya çıkmıştır. İngiltere'deki ilk önemli deist çalışma, 1624 yılında basılan ve Lord Herbert of Cherbury'e (ö.1648) ait olan “*De Veritate*” (Hakikat Üzerine) isimli çalışma olarak kabul edilmektedir. Tanrı insan ve evren arasındaki ilişkiyi formüle eden görüşleri onun ölümünden sonra deizmin esasları olarak kabul edilmiştir.⁸⁹ Bu çalışma Lord Herbert'e “Deizmin Babası” lakabını kazandırmıştı. Cherbury'li Lord Herbert, Tanrı'ya ve âhîret hayatına inanmakla birlikte kutsal metinlerin doğruluğu konusunda ciddi kuşkular beslemiş, din adamlığı kurumunu şiddetle eleştirmiş, ayrıca evrensel gerçekleri kavramaya aklın yeteceğini savunmuştur. İngiltere'de ortaya çıkan deistik hareket, bu ülkenin o dönemdeki dini ve siyasi şartların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Rönesans hareketi son dönem skolastik düşüncüyü derinden sarsmış, Katolik Kilisesinin otoritesine karşı çıkan Protestan hareketi, dini

⁸⁷ Aydoğan Kutlu, “Thomas Paine'nin Siyasal Fikirlerinde Deist İnançların Etkisi”, *Doğu Batı Dergisi*, 94 (15 Ekim 2020): 112.

⁸⁸ Aytepe, “Deizm Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, 116.

⁸⁹ Baloglu, *Son Hurafe Deizm*, 201.

içerikli söylemleri derinden değiştirmiştir. Dinin özüyle ilgili kilisenin otoritesi ve Kutsal kitabın Tanrı kelamı olduğu kabulü tartışılmaya başlanmıştı. Kutsal kitaba ilişkin bu yeni yaklaşımlar, kutsal metinleri sorgulama ve içeriklerini reddetmek için uygun bir ortam oluşturmuştu⁹⁰

Lord Herbert insanoğlunun özgün doğal dininin, din adamları tarafından bozulduğuna işaret etmiştir. Onun takipçisi Charles Blount,(ö.1606) deist olduğunu açıkça beyan eden ilk düşünürdür. O intihar ettikten sonra yayımlanan “*Summary Account of the Deist’s Religion*” adlı eseri deist fikirlerin yayılmasında hayli etkili olmuştur.⁹¹

Yine Deizmin öncülerinden olan John Toland,(ö.1722) vahiy ölçüsünün yerine akıl ölçüsünü koyar ve bilime uygun bir doğal dini önerir. Toland “*Christianity not Mysteriorious*” (Mistersiz Hristiyanlık) adlı eseriyle bu anlayışı hemen bütün İngiltere’de yaymıştır. O bu kitabında İncil’de esrarlı ve doğaüstü bir şeyin bulunmadığını, kutsal kitaplardaki telkinlerinde akıl için olanaklı şeyler olduğunu savunur. Onun bu fikirleri İngiltere’de oldukça yaygınlık göstermiştir. “Toland ortaya çıktığından beri kiliselerde İsa’nın adı geçmez oldu, bütün papazlar ondan söz ediyor” deyiimi bu duruma işaret etmektedir.⁹² Bu söz John Toland’ın düşüncelerinin o dönemde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

Deizmin tam olarak ne olduğunu belirlemek kolay olmadığı gibi, deist olarak kabul edilebilecek yazar ve düşünürlerin kimler olduğunun belirlemek de kolay değildir. Konu ile alâkalı olarak ortaya konulan çalışmalar incelendiğinde Deizmin temsilcileri Fransa’da Voltaire (1694–1778) ve J.J. Rousseau’dur. (1712–1778), İngiltere’de ise önde gelen temsilcileri arasında Lord Herbert of Chebury (1624), Charles Blount (1693), John Toland (1772), Antony Collins (1729), Mathew Tindal (1733), Thomas Morgan (1743), Thomas Chubb (1746), Henry Dodged (1748) J. Locke (1704), Newton (1724) ve Antony Cooper Shaftesbury (1713)sayılabılır. ⁹³

⁹⁰ Vezir Harman, “Kelam İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru”, *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, sy 1 (2017): 19-20.

⁹¹ Okumuş, *Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire*, 15.

⁹² Okumuş, *Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire*, 16.

⁹³ Okumuş, *Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire*, 14-15.

Hem teizm hem de ateizm ile mücadele eden bir doktrin olarak deizmle ilgili olarak bilinmesi gereken ilk şey, deizmin tek tip olmadığıdır. Örneğin, deizmle ilgili eleştirel yazılar yazan Samuel Clarke (ö.1729) dört grup deistten bahsetmektedir:

İlk grup, ezeli, sonsuz, özgür, akıllı bir varlık olarak dünyayı yaratan, saat gibi kuran ve idaresini üstlenen ama dünyayla irtibatı olmayan, içinde olup bitenle ilgilenmeyen bir Tanrı'ya inanmaktadır.

İkinci grup, Tanrı'nın evrenle ilgilendiğini ama bu ilginin içinde ahlaka yer olmadığını kabul etmektedir. Bu gruba göre, dua eden ve duası kabul olmayan bir adamın bilmesi gereken, Tanrı'nın iradesi, alttan gelen böyle bir talebe uyarak yön değiştiren bir irade değildir. Tanrı'nın iradesi doğrudan kozmik olaylara tekabül eder, tek tek kişilerin arzu ve isteklerinin nesnesi değildir. Bize göre ahlaki olan bir eylem Tanrı'nın katında nötrdür.

Üçüncü grup, Tanrı'nın ahlaki sıfatlarını kabul ederler ama insan ruhunun ölümsüzlüğünü ve ahlaki terimlerin Tanrı ve insanlar arasında bir işlevselliğe sahip olduğunu kabul etmezler.

Dördüncü grup, bütün doğru dini ve ahlaki doktrinleri kabul etmekle birlikte, bunu genel bir kategori olarak vahyin verebileceğini bunun için özellikle ve sadece Hristiyan vahyine ihtiyaç olmadığını söylerler.⁹⁴

Deizmin kendi içinde dinî bir arayış ve otoritelere karşı eleştirel bir anlayış olduğu görülmektedir. Deizmin XVII. ve XVIII. yüzyıl içinde göstermiş olduğu gelişimi birbirini takip eden dört temel aşamada değerlendirenler olmuştur. Bu aşamalar şu şekilde sıralanabilir:

1. Deist girişimler ilk aşamada dinsel gizemlerin yorumlanmasında aklın mutlak mânada otorite kabul edilmesi ve özgür düşünce için mutlak bir hoşgörünün savunuculuğunun yapılması neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu temayüllerin Toland ve Collins'in önderliğinde gerçekleşmiş olduğu görülmektedir.
2. İkinci girişim, dinin ahlâkî yönü açısından ortaya çıkmıştır. Söz konusu girişim bir davranış kuralı olarak doğal ahlâkın egemenliğinin iddia edilmesiyle

⁹⁴ Şaban Ali Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu* (Ankara: OTTO, 2018), 37-38.

gerçekleşmiş ve geleneksel dinler tarafından savunulduğuna inanılan, ahlâkın ödül ve ceza güdüsüne bağımlı olduğu düşüncesi reddedilmiştir. Bu yaklaşımın öncüsü olarak Lord Shaftesbury'yi (ö.1885) görmek mümkündür. Bu girişimin ardından dogmatik inançlardaki gizemler ile ahlâk üzerindeki dinsel güdülerin varlığı hakkında önyargı oluşturmak üzere, vahiy kaynaklı dinlere ait bu inançlara kanıt olarak gösterilen kabullere yönelik de eleştirel bir tutum benimsenmiştir.

3. Diğer bir girişim ise felsefî olmaktan çok eleştirel bir yapıda gerçekleşmişti. Eski Ahit'teki peygamberlik anlatımlarına Collins, Yeni Ahit'teki mûcize anlatımlarının ise Woolston tarafından eleştirel yaklaşımlar getirilmiştir.

4. Doğal dinin temel görüşlerinden hareketle bir girişimde bulunma gerçekleşmiştir. Vahiy kaynaklı dinlere yönelik olarak gerçekleştirilen ve onlara karşı avantaj sağladığına inanılan doğal din yoluyla ortaya çıkan eleştirel yaklaşımla Tindal ile bilhassa Eski Ahid'e yönelik atıflarıyla Morgan ve Yeni Ahid'e yönelik atıflarıyla Chubb tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu süreç içinde geleneksel dinlere yönelik olarak hem yapıcı hem de eleştirel pek çok yaklaşımda bulunulmuştur.⁹⁵

Bununla birlikte deizmin özetle şu şekilde üç gelişim evresinden geçtiği yönünde yaklaşımların görülmesi de mümkündür:

1. Rasyonel doğaüstücülük
2. Hristiyan deizmi
3. Hristiyanlık karşıtı deizm

Görüldüğü gibi esasen deizmin tek bir anlayışa dayalı olarak ortaya çıkarak yine aynı tür yaklaşımlar ile geliştiğinin kabul edilmesi oldukça zordur. Bunun en büyük sebebi deist olarak nitelendirilen yazarların buluştukları ortak noktaların belirlenmesindeki zorluktur. Aklın kaçınılmaz olarak merkeze alınması ve dogmalara karşı net bir tavır sergilenmesi ise bu genel yaklaşımların temelini oluşturmaktadır.⁹⁶

⁹⁵ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 141-142.

⁹⁶ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 143.

Deizmin ilerlemesine karşı koymak için başlangıçta türlü şeyler yapılmıştır. Deistler bu dönemde sert ve kötü muamelelere maruz kalmış deistlere ait eserler halkın gözü önünde yakılmıştır. Örneğin deistik hareketin önde gelen isimlerinden Thomas Woolston (ö.1729) hapse atılmış ve burada ölmüştür. Yine kiliseye bağlı, papaz ve rahipler deizm ile mücadelede de düşünsel anlamda da çaba sarf etmişleridir.

Bir yerde deist bir yazar bir risale ve kitap ele alırsa bu kitaptaki görüşleri çürütmek ve etkisiz hale getirmek için karşıt eserler yazılmıştır. Ancak türlü engellemelere rağmen Deizm yükselişini devam ettirmiştir.⁹⁷ Deizmin ilk döneminde şu 5 inanç benimsenmiştir.

1. Evreni yaratan yüce bir Tanrı vardır.
2. Sadece ona ibadet edilmelidir.
3. İbadetin temeli ise ahlaklı olmaktır.
4. Yapmış olduğumuz hata ve günahlardan dolayı pişmanlık duymalıyız. Eğer pişmanlık duyarsak Tanrı bizi affeder.
5. Gerek bu dünyada gerekse öte dünyada iyi insanlar için mükâfat, kötü insanlar içinse ceza vardır.⁹⁸

Hristiyan teolojisinde bulunan bir takım çelişki ve tutarsızlık deizmi doğurmuştur. Bunlar şöyle sıralanabilir.

- Teslis inancı ve üçlü Tanrı Tasavvuru.
- Hristiyanlığın mûcizeler ve sırlar dinine dönüşmesi din adamlarının konumları bakımından yüksek olması, otorite olmaları ve baskıları
- Hristiyanlıkta dünya ve ahiretin bir dengeye oturtulamamış olması asli suç ile dünyaya geldiğini düşünen bir Hristiyan'ın Tanrı ile arasına mesafe koyarak dünyaya yönelmesi
- Bilgi felsefesinde değişimin meydana gelmesi
- Skolastik düşüncenin yıkılması

⁹⁷ Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar", 186.

⁹⁸ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 202.

- Reform ve Rönesans ile birlikte gelen değişimler akla ve bilime duyulmaya başlanan büyük önem
- Dinin ve bilimin çatışma içerisinde olması bazı Hristiyan inanç şekillerinin bilim ile ters düşmesi.
- Modern bilimlerinin gelişimi ile bazı Hristiyan inançlarının geçerliliğini yitirmesi ve bu durumda kiliseye duyulan güvenin azalması buna bağlı olarak da dinden uzaklaşma
- Bilim adamlarına uygulanan baskılar.⁹⁹

Deizmin temel tezleri şu şekilde sıralanabilir.

1. Tanrı ilk neden olarak evreni var etmiştir.
2. Tanrı evrene değişmez yasalar koymuş ve evrende bu yasalara göre işlemektedir.
3. Tanrı yaratmış olduğu bu evrene içkin olmayıp evrene aşkındır. Dolayısıyla evrene hiçbir müdahalesi yoktur.
4. Vahiy akla uygun olmalıdır.
5. Kutsal kitaplar aklın ışığında tekrar gözden geçirilmeli ve mistik öğeler, hikâyeler ve mucizelerden arındırılmalıdır.¹⁰⁰

Başlangıçta Hristiyanlık ile yumuşak bir mücadele benimseyen deizm zamanla eleştirilerini arttırmış ve sert eleştiriler geliştirmiştir. Bu dönemde Hristiyanlığın neredeyse bütün inanç esaslarına eleştiriler getirmiştir. Hristiyanlığa karşı bu sert tutum özellikle Voltaire ile birlikte zirveye ulaşmıştır. Önceleri inanç esaslarının akıl ile uzlaştırılması düşüncesinin yerini artık inanç esaslarının acımasızca eleştirilip reddedilmesi almıştır.¹⁰¹ Deistlerin de zaman içinde düşüncelerini daha sert bir şekilde ifade ettikleri görülür. Hristiyanlığa yöneltilen eleştiriler, akıl ile vahyi uzlaştırma çabaları yerini bu inançları ret ve inkârı bırakmıştır.

⁹⁹ İbrahim Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu* (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 45-63.

¹⁰⁰ Harun Çağlayan, “Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç Konusunun Değerlendirilmesi”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu* (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 259.

¹⁰¹ Ceylan, “Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar”, 187.

2. Günümüzde Deizm

Deizm üzerine yapılan tartışmaların, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru dikkat çekici bir şekilde azaldığı görülür. XIX. ve XX. yüzyıl düşüncesi içindeyse her ne kadar çeşitli etkileri görülsede dikkat çekici tartışmalara neden olmamıştır. Modern çalışmalar incelendiğinde günümüz dünyasında öne çıkan deist düşünürlerin varlığından söz etmek ya da din felsefesi disiplini altında bir deizm anlayışının sürdürüldüğünü görmek pek mümkün değildir. Ancak internetin alabildiğine yaygınlaştığı günümüz dünyasında deizmin propagandasını yapan bir takım sitelerin varlığı bilinmektedir. Yirminin üzerinde çeşitli isimler ve ülkeler üzerinden yayım yapan deist site bulunmaktadır. Amerika'dan www.deism.com adresiyle yayım yapan ve kendilerini Dünya Deistler Birliği (World Union of Deists) olarak tanımlayarak "Tanrı Bize Akıl Verdi, Din Değil" sözünü kendilerine şîâr edindikleri görülen sitenin söz konusu propagandanın lokomotifliğini üstlenmiş olduğu söylenebilir.¹⁰² Deizm konusunda dikkat çekici bir gelişme XX. yüzyılın en önde gelen ateistlerinden biri olarak kabul edilen İngiliz filozof Antony Flew'un 2004 yılı içinde bilimsel kanıtlardan hareketle deistik bir anlayışla, bir Tanrı'nın var olduğuna inandığını açıklaması olmuştur. İlk başlarda kendisini Tanrıya götürecek yeterli kanıt olmadığını söyleyerek ateist olduğunu söyleyen Antony Flew birtakım bilimsel kanıtlardan yola çıkarak Tanrıya dair algısında değişikliğe gitmiştir. Tanrısız evren modeli görüşünün zayıflaması ve DNA üzerine yapılan çalışmalar onun görüşünü değiştirmesinde etkili olmuştur. Onun şu sözleri bu durumu açıkça ifade eder. "Şimdi evrenin sonsuz bir zekâ tarafından var edildiğine inanıyorum. Evrenin karışık kanunlarının bilim adamlarının "Tanrının Zihni" dedikleri şey olduğunu ortaya koyuyorum. Hayatın ve çoğalmanın ilahi bir kaynaktan başladığına inanıyorum"¹⁰³

Türkiye'de Haziran 2018' de Deizm Derneğinin kurulduğunu görüyoruz. Tüm bunların yanında günümüzde pek çok insanın dünyevileşme yönelimine sahip olduğu söylenebilir. İnsanların önemli bir kısmı, Tanrı inancına sahip olmalarına rağmen, dinî esasları yaşantılarına yansıtma noktasında bir takım deistik eğilimler göstermektedirler. Özellikle entelektüel kesim üzerinde etkili olan bu tutumun bir sonucu olarak insanların barış içinde yaşayarak evrensel temel ilkeler etrafında buluşması için

¹⁰² Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 218.

¹⁰³ Ergin Ögcem, "Ateizm- Deizm Sarkacında Bir Filozof: Antony Flew", *Doğu Batı Dergisi*, 94 (15 Ekim 2020): 214.

dinlerin varlığı gereksiz görülebilmekte ve dinsel gerçeklikler bir takım ahlâkî ilkeler ile sınırlandırılmaktadır. Yine deizm ile ilgili dünyevileşmenin etkisinde kalan kişilerin çoğu zaman dinî hassasiyetten uzak bir yaşam sürdüğü ve her ne kadar Allah’a olan inanç ifade edilse de yaşantılarında bu inancın hissedilir bir etkisinin bulunmadığı, yani Allah yokmuşçasına yaşadıkları görülür.¹⁰⁴ Allah’a inandığını söyleyen ancak ibadet ve diğer inançlara uzak kalan, hayatlarına yer vermeyen kişilerin deistik eğilimler içinde bulunduğu görülür.

Günümüzde “www.deism.com” adlı bir site ile deistler hızlı ve sorunsuz bir şekilde iletişim kurmakta maliyetsiz bir biçimde kaynaklara ulaşabilmektedir. Deistler için birtakım bilgiler bu sitede mevcuttur ve deistlere yöneltilen soru ve görüşler incelenerek cevaplanmaktadır. Bu sitede öncelikle semavi dinler ile ilgili sert bir eleştirinin olduğu görülür. Bu dinlerin bünyelerinde tutarsızlıklar olduğu ifade edilir. Tarihi süreç içerisinde savaşların, kırımların nedeninin hep din olduğu ifade edilir. Bu nedenle bu site en doğru yolda olanların deistler olduğunu herkesin çocuğunu deist olarak yetiştirmesini vurgular. Ayrıca bu site deizmin yaygınlaşması için takipçilerinden bağış yapmalarını da istemektedir.¹⁰⁵ Görüldüğü gibi deizm ile ilgili yayın yapan bu site özellikle gençler üzerinde etkili olmaktadır.

Günümüzde insanların dünyevileştikleri açıktır. Bu dünyevileşme sürecinde de akla büyük önem verilmiştir. Nitekim herkes kendi fikir ve düşüncesinin daha değerli olduğunu söylemektedir. Yine insanlar, dinlerini sorgulayıp tatmin edici cevaplar bulamadıklarından dinden uzaklaştıklarını ifade etmektedir. İnsanların, dini kendi özlere bakmayıp da kişi ve gruplar üzerinden bir genelleme yaparak aslında inanmamak için bir nevi mazeretler ürettiği aşikârdır. Günümüz toplumunda insanlar kalıplarına sığmayan asla doymak bilmeyen, kendini büyük gören bir yapıya doğru gitmektedir. Tüm bunlarda onu yaratıcısına nankörlük etmeye ve hatta onu unutmaya götürmüştür. Ayrıca sürekli vurgulanan düşünce özgürlüğü ve insanların görüşlerini rahat ifade edebilmeleri deizmin kabulünü kolaylaştırmıştır.¹⁰⁶ Dünyevileşme ile gelen özgürlük söylemleri ve

¹⁰⁴ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 222.

¹⁰⁵ Ermiş, *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma(Çankaya Örneği)*, 39-40.

¹⁰⁶ Ermiş, *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma(Çankaya Örneği)*, 40.

insanların sorumsuz bir yapıya doğru kaymaları deizm gibi akımların daha kolay bir şekilde yayılmalarına imkân vermiştir.

İnsan yaşamında ergenlik dönemi bedensel ve ruhsal açıdan pek çok değişimin yaşadığı evredir. Bu dönemde gençlerin dini konulara merakı artar. Bu dönem daha önce benimsenmiş olan dini bir takım inançların düşünüldüğü, eleştirildiği ve hatta şüphe ile karşılandığı bir evredir.¹⁰⁷ Modernleşme ile birlikte bazı gençlerin dinin kişinin özgürlüğünü kısıtladığı, insanın yapmak istediği şeyleri engellediği gibi düşüncelere kaydığı görülür. Kişi yapmak istemediği şeyleri kendisine sınırsız bir özgürlük sunan deizm ile rahatça ifade etme imkânına sahip olmuştur. Deizmdaki sınırsız özgürlük gençleri deizme çeken önemli bir etkidir. Ergenlik dönemi ile beraber görülen bağımsız olma, otoritelere hesap vermeme, kural tanımama gibi bir takım davranışlar ergenlerin, deizm gibi akımlara yönelmesine neden olmuştur. Deizmin Tanrı tasavvuru ile birey tüm sorumluklardan kaçarak dini bir takım görevlerden kendini çeker ve daha dünyevi yaşamaya başlar. Bu durumun birey için bir nevi tembellik olduğu ve kişiyi kendince bir din anlayışı oluşturmaya yönelttiği görülür.¹⁰⁸

Sekülerleşme ile dünyevileşme süreci de gençleri deizme yönelten etkenlerdendir. Sekülerleşme insanların dünyevi şeylere ilgi ve isteğinin artarak metafizik konulardan uzaklaşıp, dinden uzaklaşmasını ifade eder. Sekülerlik ile Tanrı ve din, insan hayatından uzaklaştırılarak insan odak noktaya yerleştirilmiştir. Bu yönüyle de vahiy, peygamberler, ahiret gibi dini değerler insanın gündeminden çıkmaya başlamış bunların yerini bilim, teknoloji, akıl ve insan almıştır. Yani akıllı ve bilimi öncelemesi insanı yüceltmesiyle Sekülerleşme kişileri deizme götüren nedenler arasında yer alır.¹⁰⁹

Yine kişileri deizme iten bu nedenler arasında ortaöğretim öğrencileri arasında görülen dini şüphelerin oluşmasında ergenlerinin dualarına karşılık bulamadıkları yönündeki düşünceleri de örnek verilebilir. Bazı ergenler dua ettiklerinde dualarında bulundukları isteklerin gerçekleşmemesi neticesinde hayal kırıklığı yaşarlar. Dua ettiğinde isteğinin hemen gerçekleşeceğini uman genç isteğinin gerçekleşmemesi üzerine

¹⁰⁷ Seher Şimşek, *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi* (Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2018), 33.

¹⁰⁸ Dilek Mengüç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2019), 28-29.

¹⁰⁹ Mehmet Öztaş, *Deizm ve Dini Hayat* (Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, 2006), 55-56.

birtakım kuşku ve şüphelere kapılmaktadır. Bu düşünce yapısına mensup kimselerin zamanla âleme müdahale etmeyen, evrendeki olaylar ile ilgilenmeyen bir Tanrı anlayışına yönelebileceği ihtimali söz konusu olacaktır. ¹¹⁰

Gençlerin deizme yönelme nedenleri arasında insanların yaşamış olduğu birtakım kötü olaylar, haksızlıklar, masum insanların öldürülmesi yine deprem gibi bazı doğal afetler ile kötü olaylar da etkili olabilmektedir. Bu kötülüklerin iyi bir Tanrı tasavvuru ile bağdaşmayacağı yönündeki görüş, kişileri bu tür dini eğilimlere itebilmektedir. Başa gelen bu tür olaylardan sonra bazı kimselerin inançlarında bazı şüpheler meydana gelmektedir. ¹¹¹

Gençleri deizme yönelten diğer sebepler arasında aile, öğretmen, dini grup, cemaatler dindar kişilerin tutum ve davranışları gibi etkenler de vardır. Dini konulardaki bilgisizlik, İslam'ın doğru anlatılamaması nedeniyle ortaya çıkan problemler de gençleri deizme yönelten nedenler arasındadır. Gençlerin din konusunda doğru bir bilgiye sahip olmadan herhangi bir araştırma yapmadan kulaktan doğma bilgiler ve çevresindeki Müslümanlardan bazı yanlış çıkarımlarda bulunması, İslam dininin doğru anlaşılmasının önünde bir engel niteliğindedir. Bu önyargılara sahip kişilerin dini ilk kaynaklardan değil de kitap, dergi veya internet sitelerinden bakarak, dini bu bilgi kaynaklarına indirgeyerek yanlış bir şekilde anlamasına ve dinden uzaklaşmasına sebebiyet verecektir.

Destlerin akla ve bilime önem vermelerinden hareketle İslam dininin bilim ile çatıştığı gibi söylemler kişileri deizme itmektedir. Ancak Kur'an da düşünmeye ve akletmeye vurgu yapılan ayetlerin çokluğu bile bilime verilen ehemmiyeti gösterir. Kişilerin kulaktan dolma bilgiler ile hareket etmeleri bu gibi yanlış inançlara yönelimi artırır. Dindar olarak kendini niteleyen, bazı kişilerin din ile bağdaşmayan bazı tutum ve davranışlar içinde olması kişilerin Müslümanlıktan soğumasına sebebiyet verir. Böyle bir yaşam süren kişiler gibi olmak istemeyenler deizm gibi akımlara yönelmiştir. Böylece hep Tanrı'nın varlığını kabul ederek inanma ve bağlanma gibi ihtiyaçlarını karşılayacak

¹¹⁰ Şimşek, *Din Eğitiminin Önemi*, 47-48.

¹¹¹ Şimşek, *Din Eğitiminin Önemi*, 48.

hem de kutsal kitaplarda yer alan dini emirleri reddederek dilediği hayatı hiçbir kısıtlama olmadan yaşayacaktır.¹¹²

Taliban, Deaş, Selefilik gibi dini grupların dini metinlere lafızcı bir şekilde yaklaşımları şiddet ve yasakları ön plana çıkarıp insana yaşama özgürlüğü bile vermemeleri ve kendilerini de dini bir kisve altına koymaları kişileri dinden uzaklaştıran sebepler arasında yer alır. Bu gibi gruplar ve yaptıkları faaliyetler eğer din ile bağdaştırılır ise bu durum da insanlar, bunlar Müslüman ise biz değiliz gibi söylemler ile dini sorgulamaya giderler. Yeterli bilgiye donanıma sahip olmayan ancak din adamı şeklinde nitelendirilen hatta dini birtakım amaçlar için kullanıp insanların dini duygularını sömüren kişi ve gruplar da insanları dinden uzaklaştırabilmektedir.¹¹³

Günümüzde kendini deist olarak niteleyen kimselerin genelinin deizm nedir, deistlerin Hristiyanlık için yönelttikleri eleştiriler İslam için de geçerli midir gibi konularda bilgi sahibi olmadığı ve bu yönde bir araştırma da yapmadıkları görülür. İnternetin yaygınlaşması ile kişiler her türlü bilgiye rahatlıkla ulaşabilecek bir konuma gelmiştir. Daha önce dinle ilgili tartışılmayan pek çok mesele bazı sosyal medya araçları ve sitelerinde tartışılmaya açılmıştır. Zaman zaman kişisel bloglar, bazı siteler ve sosyal medya araçlarında din karşıtı fikirler, söylemler rahatça ifade edilmektedir Bu medya araçlarında İslam dinine bazı eleştiriler getirilmiştir. Gençlerin de interneti yoğun olarak kullandıkları artık bilinen bir husustur. Dolayısıyla bu gibi sitelerin din karşıtı fikirleri gençleri etkilemektedir.¹¹⁴

Deizmin sitesinde “Neden Deizm” , “Deizmin Güzelliği” , “Çocukları Deizmde Yükseltmek” gibi yazılar yazılmaktadır. Bu sitede İslam’ın bir şiddet dini olduğu birçok batıl inanca yer verdiği, Kur’an da şiddet ve kadın hakları hakkındaki ayetler, terör ve kutsal kitapta çelişkiler olduğu gibi pek çok konu gündeme getirilmekte ve eleştiriye tabii tutulmaktadır.

¹¹² Mengüç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, 31-32.

¹¹³ İbrahim Coşkun, “Günümüzde Deizm Ateizm ve Nihilizmi Doğuran Sebepler”, erişim: 09 Mayıs 2020, dergi.diyanet.gov.tr.

¹¹⁴ Emre Dorman, “Modern Çağda Deizmin Popülerleşmesi ve Sebepleri”, erişim: 09 Mayıs 2020, dergi.diyanet.gov.tr.

Resmi sitenin yanı sıra deizmle ilgili Youtube’da video çeken bazı gençlerin bunu bazı siteler vasıtasıyla yayınladıkları görülür. “Deizme Yolculuk” , “Deist Türk” , “Derin Deist” gibi birçok kanal bu amaca hizmet eder. Ayrıca Facebook üzerinden de bu tür paylaşımlara yer verilir. “Deizm Time” , “Deizm ve Dünyada İnançlar” , “Deizm Türkiye” , “Deizmden Bilgiler” gibi sayfalar bunlardan birkaçıdır. Gençlerin okuduğu pek çok yabancı kitapta da dine pek yer verilmediği hatta dinsizliğin ön plana çıkarılıp popülerleştiği dini ifadeleri alaya, hafife alan diyaloglara yer verilmesi de dikkat çekicidir. Aynı durumun diziler ve filmlerde de mevcut olduğu görülür. Dizilerin çoğu gençleri dünyevileştirme, seküler bir hayat sunma, özgürce yaşama, dini geri plana atma gibi mesajlar içermektedir. Gençlerin kendilerini bu kimseleri rol model aldıkları da hesaba katılırsa bu gibi yapımların gençleri ne derece etkilediği görülecektir.¹¹⁵

Deistler arasında bulunan görüş ayrılıklarının günümüzde de devam ettiği görülür. Bazıları deist olduğunu açıkça beyan eder ve düşüncelerini çekinmeden dile getirir. Bazı kişiler ise kendini deist olarak tanımlamaz ancak pratik hayatında Allah ve dini birtakım unsurlara yer vermez. Bazı kişiler ise Tanrı’nın varlığından ateistler gibi şüphe etmez ancak İslam’ın temel esaslarını sorgular aklına uymadığı gerekçesiyle bazılarını reddeder. Yaşayışında da dini öğelere uygulamalara yer vermez. Dünyada dinin işlevinin olmadığını belirtir.¹¹⁶

Kısaca İslam dünyasında deizmin yaygınlaşmasında insanların İslam’ın kendisinden ziyade İslam hakkında doğru bildikleri yanlışlardan kaynaklandığı görülür. Ayrıca küreselleşme, modernizm, internet ve sosyal medya etkisinin, eğitim kültür ve toplumsal alanda geri kalmanın ve İslam karşıtlığının da insanların din ile aralarına engel koymalarına veya kendilerini deist olarak tanımlamalarına neden olduğu görülür. Kendilerini deist olarak tanımlayan kişilerin deizm hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları, bir kısmının dine tepki bir kısmının gençliğe özgü bir tavır olarak dine karşı oldukları görülür.¹¹⁷

¹¹⁵ Mengüç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, 36-37.

¹¹⁶ Mengüç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, 12.

¹¹⁷ Emre Dorman, “Popüler Kültürün Popüler Deizmi: Riskler ve Öneriler”, *Doğu Batı Dergisi*, 94 (15 Ekim2020): 191.

Yukarıda özellikle gençleri deizme iten bazı sebepler üzerinde durmaya çalıştık. Bu sebeplere genel olarak bakıldığında insanların dini tam olarak anlamadığı, dini asli kaynaklarından öğrenmediği görülmektedir. Kişi din hakkındaki ön yargılardan kurtulup dini doğru bir şekilde ilk kaynaklarından araştırmalıdır. Kendini dindar olarak ifade eden kişi ya da grupların yaptıklarına bakarak din hakkında hüküm vermek bir ön yargı olup tutarlı bir davranış da değildir. Kişinin bu bahanelerin ardına sığınarak dinden uzaklaşması kendi hevasına göre hareket etmek istemesine uydurduğu bir kılıftır. Bu kişiler bir yaratıcıya inanarak vicdanını rahatlatmakta ancak dini ve dinin emrettiği şeyleri de reddederek dilediği gibi bir hayat sürmekte ve özgürce yaşamaktadır.

3. Deizmde Tanrı Anlayışı

Deizm de tek bir Tanrı anlayışı vardır. Bu Tanrı bütün erdemlere sahip, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten bir Tanrıdır. Bu Tanrı evreni yaratmış evrene koymuş olduğu doğal yasalar ile de evreni düzene sokmuştur. Dolayısıyla Tanrının evrene koymuş olduğu yasaları ihlal ederek evrene müdahale etmesi söz konusu olamaz. Çünkü herhangi bir müdahale ya da mucize bu yasaları bozacağı gibi evrenin düzenini de bozacaktır.¹¹⁸

Deistler Tanrı'nın evreni yarattığına ancak bu yaratılıştan sonra evrene herhangi bir müdahalede bulunmadığına inanır. Deizmdeki bu Tanrı inancının Tanrı, insan ve âlem arasındaki bağı zayıflattığı görülür. Tanrı'nın yaratmış olduğu insan ve âleme müdahale etmemesi dinlerde ki Tanrı 'ya ibadet, dua gibi durumları da lüzumsuz hale getirmiştir. Bu durum da Deistik Tanrı anlayışı ile Teistik Tanrı anlayışı arasındaki temel ayrım olmuştur.¹¹⁹ Deistlerin bu bakış açıları Tanrı'yı başlangıçta evreni yaratan ancak sonrasında evrene hiçbir müdahalesi bulunmayan tasarımcı bir Tanrı konumuna indirgemıştır.¹²⁰

Deist düşüncenin Tanrı tasavvurunda Allah'ın inayetine de yer yoktur. Çünkü evren önceden Allah tarafından kurulmuştur ve yasalara bağlı olarak Tanrı'dan bağımsız işler. Bu nedenle Tanrı'nın cömert, merhametli, inayet sahibi olması evrenle ilgilidir. Tanrı insan ve insanların eylemlerine müdahale etmez. Bu nedenle insanın Tanrı'ya ihtiyaç duyduğunda O'ndan uzak olduğu görülecektir.¹²¹ Tanrı artık evren ve insanla

¹¹⁸ Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi*, 4: 97.

¹¹⁹ Ergin Ögcem, *Ateizmden Deizme Antony Flew* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013), 109.

¹²⁰ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 228-229.

¹²¹ Şaban Ali Düzgün, *Allah Tabiat ve Tarih* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2005), 157-158.

ilişkisini kesecektir. Deistlerin bu görüşlerine göre insan yaratıcısından bir şey isteyememekte ona dua edememektedir. Ya da başka türlü ifade edilecek olursa insanın Tanrı ile iletişime geçmesi ona dua etmesi, yakarması anlamsızdır. Çünkü Tanrı insan ile ilişkisini kesmiş evrene bazı yasalar koymuştur. Evren de bu yasalara göre işleyişini sürdürmektedir. Dolayısıyla Tanrı bu yasaları ihlal edecek hiçbir şey de yapmamaktadır. Deistlerin temel görüşleri bu şekilde olup onların nübüvvet kurumuna yapmış oldukları eleştiriler dikkat çekmektedir.

Deizm bir Tanrı'nın varlığını kabul etmekle Ateizmden ayrılır. Tanrı ihtiyaç duyulduğunda insanın yanında olmayan sadece evrenin yaratılması ile ilgilenen bir tanrıdır. Bu Tanrı dünyayı yarattıktan sonra geri çekilen bir Tanrı'dır. Tanrı evrenin mimarı, yarattığı bu evren ise doğal yasalar ile düzene sokulmuş bir mekanizmadır.¹²²

Rönesans sonrası batı toplumunda özellikle kaynağı Aristoteles'e dayandırılan “*ilk muharrik*” görüşü deizmin Tanrı anlayışına hâkim olmuş bir düşüncedir. Bu düşünce de yukarıda ifade edildiği gibi Tanrı evrene müdahale etmez evreni bilme ihtiyacı hissetmez. Evren mekanik bir saat Tanrı'da bu mekanik saati yapan bir saatçidir.¹²³

Amerikan deizminin öncüsü olarak kabul edilen Thomas Paine, Tanrı yokmuş gibi yaşayan insanların çok akıllı olsalar bile, bir filozof değil sadece bir ahmak olacaklarını söylüyordu. Paine'ye göre Tanrı inancı bazı garip Hristiyan inançlarıyla karıştırıldığı için oldukça zayıflamış, gerek Tevrat'ın gerekse İncil'in içinde yer alan bazı anlatımlar yüzünden insanların kafaları karışmıştır. Bunların hepsini birbirine karışmış bir yığın olarak gören insanlar da gerçekte yalanı birbirinden ayıramayarak hepsine birden inanamayacakları için, tümünü birden reddetme eğilimi göstermişlerdir. Ancak Paine, Tanrı inancının, diğer bütün inançlardan farklı bir inanç olduğunu ve başka hiçbir inançla karıştırılmaması gerektiğini söylüyordu. Paine'ye göre teslîs inancı, tek Tanrı inancının gücünü azaltmış, bu husustaki görüşlerin çoğalması inancın bölünmesine sebep olmuştur. Paine'ye göre bir kişinin ateist olması söz konusu edilemez. Ancak Tanrı hakkındaki yanlış inançlar, insanların Tanrı inancına yönelik yanlış tutumlara sahip olmalarına sebep olmuştur.¹²⁴ Paine'ye göre şayet insanlar Tanrı inancından olması gerektiği kadar güçlü

¹²² Ögçem, *Ateizmden Deizme* Antony Flew, 110.

¹²³ Öztaş, *Deizm ve Dini Hayat*, 15.

¹²⁴ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 228.

bir şekilde etkilenmiş olsalardı, ahlâkî yaşamlarının bu inancın etkisiyle düzenli olması gerekecekti. O Tanrı'nın yüceliği karşısında, hiçbir şey saklayamayacağını bilen birinin, yanlış bir şey yapmasının mümkün olmadığını söyler. O Hristiyan üçlemesine göre, Tanrı'nın bir parçası ölümlü bir insan tarafından, diğer parçası ise Kutsal Ruh adındaki uçan bir güvercin tarafından temsil edildiği inancını eleştirir. Deistler Tanrı'nın evrene içkinliğini ve yaşamdaki otoritesini reddetse de ateistler gibi Tanrı'nın varlığını inkâr etmemiş Tanrı'nın varlığının akıl ile bulunabileceğine inanmışlardır.¹²⁵ Thomas Paine'nin Hristiyanlığın temel inançlarına güçlü eleştiriler getirdiği görülmektedir.

Ünlü İngiliz Deistlerden Lord Herbert'e göre tek bir Tanrı vardır. İnsanın bu en yüce varlığa inanması ve ona ibadet etmesi gerekir. Bu ibadet ise insanın ahlaklı olmasından başka bir şey değildir.¹²⁶

Deistlerin Hristiyanlığa karşı Tanrı'nın birliğine yönelik yaptıkları güçlü vurguyla, Tanrı'nın insan suretinde yeryüzüne gönderilişine yönelik yapmış oldukları itirazların, oldukça yerinde olduğu görülmektedir. Belki de Yahudilik ve özellikle İslam'da olduğu gibi tevhit inancına dayalı dinler ile en fazla örtüştükleri noktanın bu olduğu söylenebilir. Tevhit esasına dayalı dinlerin üzerinde ısrarla durmuş oldukları en temel konu Tanrı'nın varlığı ve birliği olmuştur. Diğer tüm inanç ve kabuller bu varlık ve birlikten hareketle anlam kazanırlar. Hristiyanlığın üç büyük mezhebi tarafından ortaya konulan Tanrı tasavvuru göz önünde bulundurulduğunda, deistlerin bu tasavvurdan hareketle pek çok geleneksel inanç ve öğretileri inkâr etmeleri, kendi içinde anlaşılabilir bir durum olarak görülebilir.¹²⁷

İnsanların din ile ilişkisini belirleyen temel düşünce Tanrı tasavvurudur. Tanrı tasavvuru insanın diğer varlıklar ile olan ilişkisini de belirlemektedir. Bu yönüyle Tanrı tasavvuru kişinin Tanrı-evren, Tanrı-insan ve insan-diğer varlıklar gibi hususlardaki düşüncelerini etkiler. Tanrı tasavvuru insanın hayat, bilim, sanat ve siyasetle ilgili görüşlerini de etkiler. Nitekim insanın Tanrı'ya inanırken kendisini aklından, vicdanından, iç dünyasından, bilgi birikiminden, ahlaki değerlerinden, bulunduğu toplumun kültür ve değerlerinden soyutlaması mümkün değildir. Bu alanların inançtan

¹²⁵ Şimşek, *Din Eğitiminin Önemi*, 29-30.

¹²⁶ Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi*, 4: 97.

¹²⁷ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 233.

ayrılması söz konusu değildir. ¹²⁸Yukarıda belirtilenlerden hareketle deistlerin de Tanrı tasavvurları, onların dine, bilime, hayata, kâinata ve diğer varlıkları anlama vs. konularda büyük rol oynayacaktır.

Deistler ilahi dinlerin Tanrı inancının karşısına tamamen akla dayalı bir Tanrı inancı yerleştirmeye çalışmışlardır. Ancak deistlerin ortaya koyduğu bu Tanrı inancında bir takım çelişkilerde vardır. Deistler bir taraftan evreni kusursuz bir düzende yaratan mükemmel bir yaratıcı inancını benimserken diğer yandan da evrende olup bitenlerden haberi olmayan, insanlara ilgisiz, onların dua, istek ve yakarışlarına cevap vermeyen kısacası evrene hiçbir şekilde müdahale etmeyen bir Tanrı inancını benimser. Yine evrene mükemmel bir düzen verip işleyişi için yasalar koyan bir yaratıcı nedense insanlara dini ve ahlaki bir takım kurallar koymaktan aciz bir konumdadır. ¹²⁹

Deizmdeki bu tavır insanın hesap vereceği bir yaratıcı fikrini de ortadan kaldırır. Çünkü Tanrı'nın evrene hiçbir şekilde müdahalesi yoktur. Bu da deisti dünyada hiçbir şey için hesap vermeme düşüncesine götürmüştür. Onlar tam bir özgürlük anlayışı içine girmişlerdir. Yaptıkları davranışlarda da sorumluluk sahibi değildirler. Deist düşünce Allah'ın evren ve insana hiçbir müdahalesini kabul etmemekle kişiyi akıl ve vicdanına hâkim olacak ve engelleyebilecek merciyi ortadan kaldırmıştır. Deistler insana kontrolü olmayan sınırsız ve sorumsuz bir özgürlük vermiştir. Ancak bu kontrolsüz özgürlük modernite sonrası yaşananlara da göz atılacak olursa insanların haksızlığa uğramalarına sebebiyet veren, kontrolü mümkün olmayan tehlikeli bir güç haline gelmiştir. ¹³⁰

Deistlerin bizzat kendileri tarafından ortaya konulan böyle bir Tanrı tasavvurundan hareketle Tanrının mahiyeti ve sıfatlarına yönelik şu yargılara varmak mümkündür;

- a) Tanrı ve İrade: Evreni yoktan var eden bir Tanrı vardır. Bu Tanrı evrenin vücudunu/var olmasını âdemine/yokluğuna tercih etmiştir. O halde bu Tanrı'nın "irade" sıfatı vardır.

¹²⁸ Mehmet Aydın, "Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliliği", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2 (1986): 20.

¹²⁹ Hamdi Gündoğar, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu* (Van, 2017), 30.

¹³⁰ Gündoğar, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük", 32-33.

- b) Tanrı ve Kudret: Bu Tanrı, evreni yokluk âleminden varlık âlemine çıkardığına göre, böyle bir güce sahiptir. Bu yüksek güce sahip olduğuna göre bu Tanrı kâdir/her şeye gücü yeten “kudret” sıfatına sahiptir.
- c) Tanrı ve İlim: Âlemi yarattıktan sonra bunun işleyişini sağlamak için değişmeyen ve sarsılmaz yasalar koymuştur. O halde bu Tanrı gayet bilgili ve “ilim” sıfatı olan biridir. Ayrıca koyduğu mükemmel kurallardan dolayı da “hakîm” yani hikmet sahibidir.
- d) Tanrı ve Hayat: Bu kadar ciddi bir varlığı vücuda getiren bu zat ölü olmayacağına göre diri ve hayat sahibi biridir. O halde bu Tanrı’nın “hayat” sıfatı vardır.
- e) Tanrı ve Merhamet: Evrendeki her varlığın, olması gereken en mükemmel bir vasıfta mevcut olması da gösteriyor ki, bu Tanrı rahîm/merhametli ve latîf/lütuf sahibidir.
- f) Tanrı ve Rubûbiyyet: Evren için koyduğu sarsılmaz yasalar onun koyduğu şekliyle devam etmekte ve insana hizmet etme misyonunu yerine getirmektedirler. O halde bu Tanrı’nın Rab/Rubûbiyyet, yani terbiye edici sıfatı vardır¹³¹

Ünlü deist Tindal Tanrı hakkındaki bilgimizin doğuştan insan zihninde bulunduğu kanaatindedir. Tanrı, insanı yaratırken onun hakikati bulması için gerekli olan araçları varlığına yüklemiştir. İnsan, aklı ile hakikati ve Tanrı’nın kendisinden neyi istediğini bulabilir. Tindal’a göre akıl, rasyonel varlıklar olarak hepimizin dayanmak zorunda olduğu nihai kaynaktır. Doğanın ışığı sayesinde Tanrı’nın varlığını, sıfatlarını, O’nun zatı itibarıyla mutlu olduğunu ve diğer tüm varlıklara kaynaklık ettiğini, tüm yaratılmışların mükemmelliğinin O’ndan türediğini bilebiliriz. Tindal, Tanrı tasavvurunun insanın din ve yaşam anlayışında ne kadar kritik bir yeri olduğunu ifade etmektedir. Eğer kişi Tanrı’yı sağlıklı şekilde tasavvur edemezse, O’nun yalnızca gücü üzerine odaklanır ve yarattıklarına karşı öfke ve intikam duyabileceğini söyler. İlk başta insan böyle bir Tanrı’dan korkabilir ama sonunda mutlaka O’ndan nefret edecektir. Tindal’a göre Tanrı, mutlak ilim sahibidir ve bu nedenle yarattığı her şeyi bir amaç doğrultusunda yaratmıştır; mutlak iyidir ve bu nedenle yarattıklarının yalnızca iyiliğini ister. Onun Tanrı hakkında

¹³¹ İbrahim Halil Erdoğan “Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11, sy 57 (Haziran 2018): 793-94.

kullandığı sıfatlar arasında İslam düşüncesinde yer almayan bir özellik olarak "Mutlak Mutlu" olması bulunur. Tanrı'nın zatı itibarıyla mutlu olması, mutluluk için başka bir şeye ihtiyacı olmadığı anlamına gelir. Dolayısıyla varlıkları yaratmadan önce de mutludur ve yarattıklarından kendisi için bir şey yapmalarını istemez. O, ancak yarattıklarının iyiliği, mutluluğu için emreder.¹³²

Buraya kadar deistlerin tanrının mahiyeti ve sıfatları ile ilgili görüşleri şöyle özetlenir. Deistlere göre evrende mükemmel bir düzen vardır. Evrende yaratılan her şeyin bir sebebi vardır. Bu sebepler zincirinin en sonunda bir ilk sebebinin olması gerekir ki bu ilk sebep Tanrıdır. Tanrı'nın mahiyet ve varlığı yalnızca akıl ile kavranır. Ezeli ve ebedidir. Evreni bir şekilde yaratmış ve ona müdahale etmeyen mutlak ve aşkın bir varlıktır. Bilimde ilerleme sonucu ortaya çıkan evrenin tasarımı insanı evrenden daha mükemmel bir yaratıcının olduğuna götürmüştür. Bu mükemmel yaratıcı kendisinden daha büyüğü düşünülemeyen bir varlıktır. Kant(ö. 1804) insanların mutlak zorunlu bir varlıktan söz ettiğini belirtir. O, Tanrı'nın zorunlu olarak var olmasını onun mahiyetinin bir gereği olarak ifade eder. Bu konuda Descartes (ö.1650) ise Tanrı mükemmeldir ve O'nun yokluğu tasavvur edilemez der. Çünkü O'nun var olması mükemmelliğinin göstergesidir. Tanrı'nın özellikleri ile ilgili doğru bilgilere evren ve insan sayesinde ulaşabiliriz. Örneğin Tanrı adildir. Çünkü O bütün insanları eşit bir şekilde yaratmış hiçbir toplumu bir diğer topluma üstün kılmamıştır. Yine Tanrı iyi ve cömerttir. Çünkü O insana pek çok mükemmellik bahşeder. Yine Tanrı güçlü ve özgürdür. Çünkü evrenin mükemmel düzeni ve nizamı bunun göstergesidir. Tanrı bilgedir bunun için yaşamımıza bakmamız yeterlidir.¹³³

Deistlerin âlem ile ilgili görüşlerine kısaca değinilecek olursa; Âlem, Tanrı tarafından yaratılmıştır. Yani bir başlangıcı vardır. Ancak deist çalışmalarda âlemin ne şekilde yaratılmış olduğu hakkında bilimsel yaklaşımlara rastlamak pek mümkün değildir. Âlemin Tanrı tarafından yaratılmış olan doğal yasalar ile varlığını sürdürdüğü düşüncesinin deistler üzerinde hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Dünya'nın

¹³² Meryem Kardaş, "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu* (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 18.

¹³³ Mengüç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, 14-15.

Tanrı'nın cevherinden çıkan ezeli bir cevher olduğu, bu sebeple Tanrı gibi ezeli olduğu yönünde bazı yaklaşımların görülmesi de mümkündür.¹³⁴

Görüldüğü üzere deizm de âleme müdahale etmeyen bir Tanrı ve onun müdahale etmediği fakat önceden mükemmel bir şekilde yerleştirdiği doğa kanunlarına göre hareket eden ve bilime konu olup incelenebilecek bir evren anlayışı vardır. Öyle bir evren ki, incelendiğinde zaten onu bu mükemmellikte önceden var eden bir Tanrıya işaret edecek hem de kendisine konan bu doğal kanunlarının ortaya çıkarılmasıyla bilim gelişecektir.¹³⁵ Onların dua, ibadet ve tövbe gibi konularda ise genel kanaatleri şöyledir. Deistler açısından geleneksel dinlerce uygulanan çeşitli dini tören ve âyinlerin hiçbir anlam ifade etmediği görülmektedir. Onlar, Tanrı'ya yapılacak en büyük ibadetin, Onun zâtına yaraşır kullar olarak erdemli bir hayat yaşamak olduğunu söylüyorlardı. İyilik yapıp kötülüklerden uzak durmanın, Tanrı'nın vermiş olduğu imkânlardan dolayı Ona karşı büyük bir minnet ve şükran duygusu içinde olmanın, bu ibadetin temelini oluşturduğu inancındadırlar.¹³⁶

Deizmde Tanrı ile insan arasında devamlı bir ilişkiye de yer yoktur. Bu görüşte insanın, geleneksel dinlerde olduğu şekliyle Tanrı'ya ibadet ve dua etmesinin hiçbir anlamı yoktur. Çünkü Tanrı onunla ilgilenmez, onu ıstırmaz. Öte yandan dünyadaki işlerin Tanrı tarafından şu veya bu şekilde değiştirilmesini istemek, onun evreni mükemmel bir şekilde yaratmamış olduğu fikrine götürür. Bu da deizmin temel ilkesine aykırıdır. Deizm, Tanrı ile insan arasında aracı bir rol oynamak iddiasında olan Kiliseyi de tümüyle devreden çıkarmaktadır. Onlara göre insanların Kiliseye başvurmalarında da hiçbir anlam yoktur.¹³⁷ Görüldüğü gibi deistler ibadetleri önemsiz görür. Onlara göre ibadet yerleri insan ve Tanrı arasına gireceğinden lüzensuzdur. Tanrı'ya dua etmenin, yakarmanın ya da tövbe edip af dilemenin de bir anlamı olmayacaktır.

4. Deizmde Nübüvvet ve Nübüvvet Yönelik İtirazlar

Deist tartışmaların temelini oluşturan en önemli konu peygamberlik konusudur. Belki de bu tartışmaların İslam düşüncesi açısından da en dikkat çekici tarafı, deistlerin

¹³⁴ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 247.

¹³⁵ Ersan Özten, "Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu* (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 255.

¹³⁶ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 293.

¹³⁷ Özten, "Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç", 259.

peygamberliğe yaklaşımları sonucu ortaya çıkan "Tanrı" ve "din" tasavvurlarıdır. Deistler tarafından vahye ve Kutsal Kitap'ta yer alan peygamber anlatımlarına getirilen yaklaşım ve eleştirilerin genellikle akıl-vahiy ilişkisine dayalı bir yapı arz ettiği görülür. Tanrıdan geldiği iddia edilen vahyi, aklın sorgulamasına tabi tutan deistler vahyi, akıl ile yargılar. Onlar akıl ve vahiy ilişkisinin önemine vurgu yapmışlardır.¹³⁸ Deistler nübüvvet kurumuna karşı çıkar. Onlar Müslüman, Hristiyan ya da Musevi gibi ilahi mesajı almak için seçilmiş Tanrı'nın doğaüstü armağanına mazhar özel bir halk bulunduğu yönündeki görüşleri eleştirir. Tanrı'nın evreni yaratıp doğal yasalar koyduktan sonra evrene müdahale etmediğini bu anlamda mucizelere de hiçbir şekilde yer verilemeyeceğini belirtilir. Deizm Hristiyanlıktaki üçleme teorisine ve tek tanrılı dinlerdeki peygamberlik kurumuna eleştiriler getirir. Yine onlar dinin kurumsal boyutuna, ilahi mesajı öğretme ve yayma ile görevlendirilmiş olduklarına inanılan peygamber, rahip ve din adamlarına şiddetle karşıdır.¹³⁹ Deistlerin peygamberlik kurumunu lüzumsuz ve gereksiz buldukları açıktır. Tıpkı daha önce nübüvveti inkâr eden kişi ve gruplarda olduğu gibi aklın yeterli olduğu bu nedenle peygamberlere gerek olmayacağı yönündeki görüş deizme de hâkim bir görüştür. Yine özellikle Tanrının peygamber göndererek bazı kimseleri bazı kimselere üstün tuttuğu yönündeki görüş de deizmin eleştirdiği bir diğer husustur.

Deistlere göre ilahi dinlerin iddia ettiği vahiy evrensellik özelliği taşımamaktadır. Örneğin Hz. İsa'nın yaşadığı dönemde yüzlerce farklı dilin konuşulduğu görülecektir. Sadece İbranice bilen Hz. İsa'nın herhangi bir şeyin tüm uluslarca bilinmesini sağlaması mümkün değildir.¹⁴⁰

Deistlerin gerçeklerin aklın ışığında bulunabileceği görüşü onları, insanları doğru yola iletmek için peygamberlerin gönderilmesinin gereksiz olduğuna götürmüştür. Deistler arasında, Mûsâ ve İsa gibi şahsiyetler gerçekten yaşamışlarsa onların öğretilerinin aklın gücü ile bulunabilen doğal bir dinden farklı olamayacağını savunanlar olmuştur. Yine İsa'nın ahlâkî bir öğretmen olduğu, Hristiyanlık olarak ifade edilen dinin saf ve bozulmamış halinin gerçek doğal din olduğunu savunanlar vardır. Kimi deistlere göre bu doğal din daha yaratılışımızdan itibaren Tanrı tarafından kalplerimize

¹³⁸ Özten, "Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç", 259.

¹³⁹ Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi*, 4: 96.

¹⁴⁰ Thomas Paine, *Akl Çağı*, trc. Ali İhsan Dalgıç, 5. Bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 28.

yazılmıştır.¹⁴¹ Deistler vahyedilmiş dinin karşısına doğal dini koyar. Bunun ilk ve son din olduğunu da vurgular. Bu nedenle Allah'ın tekrardan bir peygamber göndermesine gerek yoktur. Deistlerin aslında üstünde durdukları temel konu peygamber gönderip gönderilmediği değil peygamber göndermenin lüzumsuz olduğudur. Peygamber olmadan da kişi hakikatlere aklıyla ve evreni müşahade ederek ulaşır. Bu nedenle insanlara Tanrıyı anlatacak bir peygambere gerek yoktur. Bu durum nübüvveti inkâr eden diğer gruplarda da değinilen bir husustur. Berâhime'nin de aynı tezdten yola çıkarak peygamberliği lüzumsuz görüp nübüvvet kurumunu reddettiğine daha önce değinmiştik.

Deizmde dini tebliğ edecek bir peygamberin varlığı gereksiz görülmüş, peygamberler ve özellikle de Hz. İsa, kimilerince bir sahtekâr, kimilerince ahlâkî bir öğretmen, kimilerince ise doğal dinin güçlü bir savunucusu olarak tasavvur edilmiştir.¹⁴² Deizmdeki görüş ayrılıkları bu konuda da kendini göstermiştir. Görüldüğü gibi bazıları peygamberi sahtekârlık ve insanları kandırmakla itham etmiş, bazıları Hz. İsa'nın peygamber değil de ahlaklı bir birey olduğunu vurgulamış bazıları da aslında onun vahyedilmiş bir dinin savunucusu değil de doğal dinin savunuculuğunu yaptığını söylemiştir. Her üç görüşte de öne çıkan Hz. İsa'nın bir peygamber olarak görülmemesidir. Kısacası deistler Hz. İsa'nın Tanrı tarafından gönderilen bir peygamber olmadığı görüşündedirler.

İngiltere de deizmin önemli bir temsilcisi olan Matthew Tindal'a göre din akılcı bir ontolojiye dayanmalıdır. O doğal dini açık, basit ve doğal olarak tanımlamaktadır. Ona göre doğal din her yönüyle yeterli olup kusursuz bir yapıdadır. Bu doğal din de bütün insanlara hitap edebilir bir yapıda olduğundan evrenseldir. Bu yönüyle de aslında doğal din vahye dayalı dinleri temellendirmemizi sağlar. Tindal da diğer deist düşünürler gibi ahlaka daha çok vurgu yapmaktadır. Din aslında etiğe eşittir. Nitekim gerek Konfüçyüs gerek İsa insanlara dinin özünü oluşturan hakikatleri aktarmaktan başka bir şey yapmamışlardır. Tindal'a göre kaynakları açısından doğal din ile vahyedilmiş din aynıdır ikisinin de temelinde ilahi irade bulunur. Aralarında ki fark bilinme tarzları bakımındandır. Doğal din akıl yoluyla bulunurken vahye dayalı dini tarihsel yünden biliriz. Vahye dayalı dinlerde kişiler ahlaka ters konularla meşgul olurlar. Bu yönüyle

¹⁴¹ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 275.

¹⁴² Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 293.

vahye dayalı dinde batıl bir takım inanç ve ritüellere yer verilip dinin özel amaçlarının dışına çıkmıştır.¹⁴³ Tindal’a göre vahyedilmiş din içinde barındırdığı bazı batıl inanç ve hikâyelerle dolu olduğundan kişinin doğal dine inanması gerekir. Çünkü doğal din akılcı basit ve açıktır. Doğal dinde olağan üstlükler yer yoktur. Matthew Tindal’a göre Hz. İsa’nın ahlakla ilgili vermiş olduğu bilgilerde sıkıntı olmamakla beraber onun getirmiş olduğu ve akılla çelişen bilgileri kabul edilemez niteliktedir.

Deist olarak kabul edilen düşünürlerin neredeyse tamamına yakını, ahlâkî ve erdemli bir yaşam sürebilmek için gerekli olan ilkelerin neler olduğunun akıl yoluyla bilinebileceğini belirtmişlerdir. Ahlâklı olmak bir anlamda Tanrı’nın insanlara lütfetmiş olduğu tüm nimetlere karşı teşekkürün ifadesidir. Geleneksel dinlerin savunucuları, vahye dayalı bir inanç olan âhiretteki mükâfat ve cezalandırma düşüncesinin ahlâk için zarûrî bir esas olduğu görüşündedirler. Deistler için ise ahlâkî ilkeler yalnızca akla ya da başka bir ifadeyle insan doğasına dayalı olabilir. Zirâ deistlere göre vahiylerin içinde ideal olan bir ahlâk anlayışı açısından nefret uyandıran unsurlar da bulunmaktadır.¹⁴⁴ Deistlere göre kişi ahlakla ilgili hükümlere akıl ile ulaşabilir olduğundan Peygamberlere de lüzum olmayacaktır. Çünkü peygamberlerin getirmiş oldukları vahiy içerisinde ahlaka ters, insanları nefrete yönlendirecek bazı unsurlar da mevcuttur. Deistlerin bu yönüyle ahlaka sık sık vurgu yaptıkları görülür.

Deistlere göre ahlâkî bir hayat ve fazilet duygusu her zaman için dinî öğretilerin üzerindedir. Tanrı’ya yapılacak en büyük ibadet ise ahlâklı bir yaşam sürmekten geçmektedir. Yine onlar kişinin ödül ve cezasının bu dünyadaki ahlâkî yaşamı ve vicdanı ile sınırlı olduğunu söylemişlerdir.¹⁴⁵

Deizmin ünlü isimlerinden Palmer (ö.1086) evreni kontrol etmesi gereken düzenin/gücün sunduğu imkânların, arzuların ve isteklerin tüm insanlarda ortak olması gerektiğini söyler. Eşitliğin, özgürlüğün ve bu iki kavram temelinde yaratılan adâletin son derece önemli olduğunu belirtir. O insanlara “Haydi hep birlikte, insanoğlunun eşit şartlarda olduğu geniş bir aile, tek bir toplum yaratalım. Bundan sonra tek bir yasa olsun; doğa. Tek bir kılavuz olsun; akıl. Tek bir hükümdar olsun; adâlet. Tek bir çatı olsun;

¹⁴³ Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi*, 4: 99-100.

¹⁴⁴ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 266.

¹⁴⁵ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 267.

birlik.” Diye de seslenir ¹⁴⁶ Palmer’in bu sözünden onun peygamberliği ya da vahyi gündemine bile almadığı bu gibi kavramları hayatından dışladığı ve onun kılavuz olarak bir peygamber ya da ilahi kitap değil de sadece akli temel aldığı görülür. Deistlerce dile getirilen dinlerin insanları gruplara ayırdığı ve düşmanlıklara neden olduğu düşüncesi Palmer’in bu sözünde de vurgulanır o insanları bu ayrılıkları bırakarak bir olmaya davet etmiştir.

Deistlerin dini bilgilere akıl ile ulaşabilecekleri yönündeki inançları onları ilahi dinlerde yer alan nübüvvet kurumunu inkâra götürmüştür. Onlara göre Musa ya da İsa’nın yaşadığını kabul etsek bile eğer onlar akıl dışı ve bilimle çelişen bir takım bilgiler vermişlerse bu bilgileri kabul etmemiz mümkün değildir. ¹⁴⁷

Deizme göre, insanlar doğuştan getirilen ve herkes tarafından kabul gören inançlara dayanmalıdır. İnsan bu inancın dışına çıkmamalıdır. Yoksa vahiy aldığı iddia eden kişilerin hilelerine maruz kalacaktır. İlahi kitapların fazla olması da bu iddiaların kanıtıdır.¹⁴⁸ Görüldüğü gibi vahiy aldığı iddia eden kişileri yani peygamberleri insanları etkilemek ya da bir takım hilelerle kandırmak ile itham etmektedirler.

Bunun yanı sıra Deist düşünürlerin pek çoğu da teslîs öğretisine ve Hz. İsa’nın Tanrı konumuna yükseltilmesine karşı ciddi eleştirilerde bulunmuşlardır. Örneğin Thomas Chubb, (ö.1747) İsa’nın insanların günahlarının kefareti olduğu inancıyla, dinsel tören ve âyinlere karşı çıkıyordu. O teslîs öğretisini “Üçgen Tanrı” (Triangular God) şeklindeki benzetmesiyle alaya alıyordu. Voltaire’e göre teslîs inancı tıpkı geleneksel pek çok diğer inanç gibi sonradan Hristiyanlığa sokulmuştur. Hristiyanlığın ilk dönemlerinde yaşayan hiç kimse İsa’yı Tanrı olarak görmemiştir. Voltaire, Hz İsa’nın tanrılaştırılması sürecinin üç yüz yıl gibi bir zamana dayandığını ifade etmektedir. Putperestlerden esinlenilerek ortaya atılan bu inanç yüzünden ilk aşamada İsa sadece Tanrı’dan esinlenen bir insan olarak görülmüş, ardından diğer varlıklardan daha kusursuz bir varlık olduğu kabul edilmiş, zamanla meleklerden üstün olduğuna inanılmış ve en nihayetinde de Tanrı’nın bir görüntüsü haline getirilmiştir.¹⁴⁹ Deistlerin hemen hepsinin teslis inancına büyük eleştiriler getirdiği ve şiddetle karşı çıktıkları görülmektedir.

¹⁴⁶ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 273.

¹⁴⁷ Gündoğar, “Deizm; Akıl Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük”, 33.

¹⁴⁸ Ceylan, “Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar”, 192.

¹⁴⁹ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, trc. Lütfi Ay (İstanbul: MEB Yayınları, 2001), 296.

Kimilerince bu eleştiri daha da ileri götürülmüş ve alaycı bir tavır ile teslis inancı reddedilmiştir. Deistlerin bu inanca yapmış oldukları eleştirilerde oldukça haklı oldukları ve haklı eleştiriler yaptıkları açıktır.

Deistler Allah'ın insanlara dini tebliğ etmesi için birini seçip ona özel bir lütuf vereceği fikrine karşıdır. Yine seçilen bu kişinin iddia ettiği olağanüstülük ve mucizeleri de reddederler. Onlar vahyedilmiş dinlerde görülen ibadet şekillerini kabul etmezler. Bir deistin ibadeti Tanrı'nın bahsettiği nimetlere teşekkür etmesi minnettar olmasıdır. Rousseau'ya göre Tanrı'nın yaratmış olduğu şeylere bakıp gözlemlemek ve hayranlık duymaktan daha güzel bir ibadet yoktur.¹⁵⁰ Deistlerin bir peygamber fikrine karşı çıktıkları gibi Peygamberlerin insanlara bildirmiş olduğu ibadetlere de karşı oldukları görülür. Onlar dinlerin yapılmasını emrettiği ibadetleri reddeder. Tanrı'ya yapılacak en büyük ibadetin onun yaratmış olduğu şeyleri gözlemleme ve ona yaratmış olduğu mükemmelliklerden dolayı şükran duyma olduğunu söylerler.

Deistlere göre insan doğasına uygun seçimlerde bulunduğu kendi başına hakikat ve sorumluluklarını bilme yetisine sahip bir varlıktır. Doğal hukuk insanın kendisine çevresine Tanrı'ya hak ettiği değeri vermesini mümkün kılar. Bu da kişiyi ahlaklı bir hayat sürdürmeye götürür. Zaten deistlerce Tanrı'ya edilebilecek en temel ibadet ahlaklı bir yaşam sürmektir. Ahlaklı bir yaşam sürmüş ve doğaya uygun yaşamış insanlar ödül olarak kurtarılacakken ahlaksız kişiler ise cezalandırılacaktır. Deistler bu nedenle saf aklın bulduğu insanın doğasına uygun ilkeler ile çatışan tüm dini inanç ve pratikleri eleştirmiş ve bunların birer hata olarak görülüp terk edilmesi gerektiğini söylemişlerdir.¹⁵¹ Deistler kurtuluşun sadece Tanrıyı tanıma ve ahlaklı bir hayat sürme ile sınırlı olduğunu söylerler. İnsan aklı ile çelişen her türlü dini inanç ve ritüeli reddederek Tanrıya yapılacak en büyük ibadetin ahlaklı bir birey olmak için çalışmak olduğunu vurgularlar.

Deizm de insanın doğal melekelerinin gücüne duyulan güvene çok fazla vurgu yapılmaktadır. Akıl yetisi bahsedilmiş olan insanın, bu aklından hareketle doğasına aykırı bir davranışta bulunmayacağı deistlerce belirtilmiştir. Böylece insanın hem Tanrı'ya yaraşır bir kul olacağı hem de insanî ilişkilerinde erdemli biri olarak yaşamını

¹⁵⁰ Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar", 199.

¹⁵¹ Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi*, 4: 97.

sürdüreceğine inanılmıştır. Bu sebeple Hristiyanlığın en temel inançlarından biri olarak kabul edilen günahkâr insan imajının deistlerce yıkılmaya çalışıldığı görülmüştür. Günahkâr insan modelinin karşısına doğası ve ahlâkî yapısı itibariyle diğer canlılardan üstün tutulan ve dünyaya günahkâr olarak gelmeyen insan imajı yerleştirilmeye çalışılmıştır. Hristiyanlığın, aslî günah inancına dayanan insan doğasının günahkâr oluşu düşüncesi XVII. ve XVIII. yüzyıldaki bazı düşünürler tarafından itibar görmemiş ve insanın yeryüzüne günahsız olarak geldiği düşüncesine inanılmıştır. Söz konusu düşünürlere göre dünyada gerçekleşen çeşitli kötülükler insanın fitratından değil, bozulmuş kurum ve din adamlarından kaynaklanmaktadır. Yine insanlar doğal olan bir ahlâkî yaratılış üzerinde bulunur. İnsanın göstermiş olduğu ahlâkî davranışlar ile yapmış olduğu iyilikler, geleneksel dinlerce bildirilen ahiretteki ödül ve ceza kaygısından değil, bizzat insanın kendi doğası gereği gerçekleşir. İnsanın doğasındaki bu iyilik de doğrudan doğruya Tanrı'nın doğasındaki iyilikten gelmektedir. Ayrıca Tanrı da yaratmış olduğu kullarının iyi ve ahlâklı olmalarından başka bir beklenti içinde değildir.¹⁵²

Deistlerin Kutsal kitaplarda yer alan peygamberlerin hayatlarına dair hikâyeleri ve onların göstermiş oldukları mûcizeleri eleştirdikleri görülür. Ünlü deistlerden Voltaire, peygamberlik müessesesini, alaycı bir üslup ile eleştirir. Ona göre peygamberler arasındaki birbirine zıt durumlar anlaşılabilir değildir. Geleneksel inançlara göre pek çok peygamberin çeşitli işkenceler gördüklerine, kimilerinin öldürüldüklerine, kimilerinin ise gökyüzünde gezip büyük saltanatlara sahip oldukları ifade edilmektedir. Voltaire bu konuya şu sözleri ile dikkat çeker. “Şu peygamberlik mesleğinin nankör bir meslek olduğunu kabul etmek gerekir. Dört beyaz atın çektiği nurdan güzel bir araba içinde, gezegenden gezegene dolaşan bir peygamberin yanı sıra, yalınayak yürüyen, kapı kapı dolaşarak bir lokma ekmek dilenen yüzlercesi var.”¹⁵³ O bu cümlesi ile peygamberlik müessesini ve geleneksel inançlardaki peygamber anlatımlarını tenkit etmektedir. Thomas Paine ise peygamber olduğunu iddia eden kişiye inanmanın mümkün olmayacağına o kişinin gerçek mi yoksa yalan mı söylediğinin belirlenemeyeceğine vurgu yapar.

¹⁵² Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 264.

¹⁵³ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, 288.

Thomas Paine peygamberliğin gerçekte vahye mi yoksa uydurmaya mı dayandığının bilinemeyeceğini söyler. Peygamber olduğunu iddia eden bir kişinin gelecekteki bir olayı bilmesi rastlantı, hesaplama ve tahmin sonucu olabilir. Ayrıca peygamberin işlevi Yahudi ve Hristiyan geleneğinde değişime uğramıştır. Nitekim Thomas Paine peygamber sözcüğünün Tevrat'taki anlamının bir tür ozanlık ve şarkıcılık kavramlarına karşılık geldiğini iddia ediyordu.¹⁵⁴ Thomas Paine bu düşüncesi ile peygamberliğin bir tür ilahi bestekârlığı ve yorumculuğa dayandığını daha sonra dinler açısından önem kazandığını söylemektedir. Görüldüğü gibi o bu delilleri ileri sürerek peygamberliği geçersiz kılmaya çalışmıştır.

Spinoza da peygamberlik kurumunu tenkit edenler arasındadır. Spinoza nübüvvet kurumunun gereksiz olduğunu açıkça vurgulamıştır. Ona göre din, aşkın bir tanrıdan haber taşıdığını söyleyen bir peygambere dayandırılmaz. Tanrı insana zaten vahyetmekte ve kendini göstermektedir. Dolayısıyla peygambere gerek yoktur. Hatta peygamberlerin getirdikleri din, felsefi bir alt yapıya dayanmaz. Bu nedenle vahiy aslında peygamberlerin hayal gücüne ve anlama yeteneklerine dayanır. Bu nedenle vahyin kesinliği matematiksel bir kesinlik değildir. Ahlaki meseleler hariç vahye asla güvenilemez. Yine doğal ve ruhsal konularda asla peygamberlere güvenmemeliyiz. Çünkü onlar önceden bilge olmadıkları gibi vahiyle beraber bilge insan haline de gelmemiştir. Bu durumda yapmamız gereken vahiy söz konusu olduğunda aklımızın izin verdiği kadarına güvenmemizdir.¹⁵⁵ Vahyin ancak akıl süzgecinden geçirilerek geçerlilik kazanacağı eğer akıl ilkeleri ile çatışmıyorsa doğru kabul edebileceği yönündeki deist yaklaşımın Spinoza' da da olduğu görülür. Ayrıca o peygamberlerin getirmiş olduklarının matematiksel açıdan hiçbir değer taşımadığı, felsefi bir alt yapıdan da uzak olmasından ötürü eleştirir ve vahyi ancak aklî bir sorgulamaya tuttuktan sonra geçerli görebileceğimizi belirtir. Deistler dünyada yaşanan savaş ve anlaşmazlıkların peygamberler ve onların getirmiş oldukları dinlerden kaynaklandığını söyler. Aynı düşünceyi Ebû Bekir er-Râzî'nin de ifade ettiğini daha önce dile getirmiştik.

Vahyedilmiş dinler yeryüzünde kötülüğün olması ve yaygınlaşmasının temel nedenidir. Çünkü dinler akli devre dışı bırakır, bilimin gelişmesini engeller. İnsanoğlu

¹⁵⁴ Paine, *Akl Çatı*, 19.

¹⁵⁵ Tüzer, "Deizmi Anlamaya Çalışmak", 76.

aklını doğru bir şekilde kullansaydı bu kötülükler ortaya çıkmaz ya da engellenebilirdi. Doğa kanunları ve evrensel yasalar ezelden beri vardı. İnsanlar aklını kullanıp bu yasaları ortaya çıkarmak yerine dinlerin yanlış inançlarına saplanıp batıl inançlarla doğadan korkmuştur. Kötü fiillerin sorumluluğunu almaktan kaçınmış ve bunları kader diye adlandırmıştır. Daha sıkı çalışıp başarılı olmak yerine tembelliği seçmiştir. İnsanlar kutsal kitaplarda yer alan anlamsız şeylere inanmış bu durumda onları belirsizliklere şüphelere sürüklemiştir. İnsanlar dinler nedeniyle ayrılığa düşüp savaşımlardır. Bu nedenle her insan doğal dine inanmalı vahyedilmiş dinleri terk etmelidir.¹⁵⁶ Bu deist iddiaların bazılarında haklılık payının olduğu bir gerçektir. Ancak savaş ve anlaşmazlıklara pek çok şey sebep olmaktadır. Suçu sadece dinlere atmak tutarlı bir yaklaşım olmadığı gibi abartı içermektedir.

Buraya kadar deistlerin peygamberlik kurumuna getirdikleri eleştirileri şöyle özetleriz. Nübüvvet kurumunun gereksiz olduğuna yönelik fikir sık sık deistlerce dile getirilir. Tanrının insana akıl yetisi verdiği ve insanın içinde bozulmamış bir saf inancın yani doğal dinin olduğu bu durumda bir yol göstericiye bir peygambere ihtiyacın da olmadığı, insanın akli ile de Tanrıya ve ahlaklı davranışlara ulaşması mümkündür. Bunları öğrenmek için Tanrı ile aramıza peygamber gibi araçlar koymaya gerek yoktur. Peygamberler ve onların getirmiş oldukları dinlerin insanlar arasında anlaşmazlıklar, ihtilaflar çıkardıkları göz önüne alınırsa bu kurumun gereksiz olduğu sonucu kesinleşir.

Deistlere göre insan, doğuştan sahip olduğu sezgileri ve yetileriyle gerçeğe ulaşabilir. Bu nedenle kilise gibi dini kurumların insanlara bir kurtuluş yolu satmasına ihtiyaç yoktur. İnsan akli Tanrı'nın yeryüzündeki terazisidir. İnsanın da kurtuluşu akıl ve bilimdir. Bunları kullanırsak Tanrı'ya ve hakikatlere zaten ulaşırız. Tanrı'ya ulaşmada birtakım araçlara ihtiyaç yoktur. Dinlerdeki bu araçlar ve metinler anlaşılması güç inanç ve hikâyelerle doludur. Ayrıca araçlar insanları önce Tanrı ile korkutur. Bu korkudan kurtulma yolunu da kendilerine bağlı gösterirler.¹⁵⁷

Deistler peygamberlik ve vahyi kabul etmeyerek peygamberlerin insan üzerindeki kontrolünü de ortadan kaldırmıştır. Allah'ın kontrolü ve peygamberinde otoritesinden

¹⁵⁶ Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar", 201-202.

¹⁵⁷ Şaban Ali Düzgün, "Deizm: Öncü İsimler Temel Doktrin", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu* (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 3-13.

uzak kalan insan kendisini tam anlamıyla bir özgürlük içinde bulmuştur. Akıl bazen bir peygamber makamı hatta Tanrı yerine getirilerek sınırsız bir özgürlük anlayışı açılmıştır. Bu sınırsız özgürlük sadece insanın vicdanı ile sınırlandırılmıştır. Allah'ın göremediği müdahale etmediği, peygamberinde kontrol edemediği sınırsız bir özgürlük.¹⁵⁸

Deist düşüncede öne çıkan en temel yönün Tanrı insan ilişkisi noktasında olduğu görülür. Bu noktada deist tartışmaların temelini oluşturan en önemli konu da peygamberlik ve vahiy konusudur. Deistler genel itibariyle peygamberlik, vahiy ve kutsal kitapların varlığı konularında eleştirilerde bulunmuşlardır. Bu yönüyle peygamberlik ve vahiy konusu ön plana çıkmış, Teistlerce de Deistlere yöneltilen itirazlar bu gibi noktalarda toplanmıştır. Deistler, Hristiyanlık bünyesindeki bazı inançlar ve tutarsızlıkların da etkisiyle insanın tabiatı itibariyle iyi olduğunu ifade etmiş, insanın akli ile hareket ettiğinde Tanrı'nın varlığı ve hakikatlere ulaşabileceklerini söylemişlerdir. Bu noktada Deistlerin akla sürekli vurgu yaptıkları ve akla büyük önem verdikleri görülür. Ayrıca deistlerce ahlaka büyük önem verilmiş, Tanrı'ya yapılabilecek en önemli ibadetin ahlaklı bir birey olmak olduğu ifade edilmiştir. Deizmdeki güçlü akıl vurgusu onları peygamberlik müessesinin lüzumsuzluğu ve vahyin de kabul edilemez olduğuna götürmüştür.

Deizm Tanrı'yı kabul edip vahiy ve peygamberliğe karşı çıkmaktadır. Tüm bu eleştiri ve tenkitlerin yanı sıra Deizmin Batı dünyasında bazı faydaları da beraberinde getirdiği söylenebilir. Deizm ile beraber Hristiyanlık ve Yahudilik haricinde diğer dinlere de makul bir tavır gelişmiştir. Bilime ve akla verilen büyük önem bilimin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Başarılı, çalışan, üreten bir insan tipi öne çıkarılmıştır. Ancak deistler bunu yaparken aşırıya kaçmış dinin esrarengiz yönünü, ilahi kitaplardaki çelişkileri eleştirmek ile başlayan süreç, peygamberlik kurumunun inkârına kadar gitmiştir. Bu dönemde bilim ve din birbirine zıt olarak görülüp ikisi birbirinden ayrılmıştır. Yine onların vahyi, ilahi kitabı ve peygamberlik kurumunu inkâr etmeleri vahiy kaynaklı değerlerden insanları mahrum bırakmalarına sebebiyet vermiştir. Netice itibariyle Peygambersiz bir din anlayışı ve her insanın heva ve isteklerine göre hareket etmesi birçok sorunu beraberinde getirecektir.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Gündoğar, “Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük”, 35.

¹⁵⁹ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, 41.

Ülkemizde son yıllarda FETÖ, DEAŞ gibi dini grupların düşünceleri ve faaliyetleri örnek gösterilerek İslam eleştirilmekte ve deizm bir çıkış yolu olarak gösterilmektedir. Özellikle sosyal medya araçları ile de geniş kitlelere ulaşmakta ve gençler üzerinde etkinlik kurmaktadır. Bazı gruplar da tıpkı Hristiyan dünyasında olduğu gibi bir reform hareketinin olması ve deist bir din anlayışının benimsenmesi gerektiğini söyler. Ancak İslam dini Hristiyanlığın aksine bilim ile çelişmez hatta insanı düşünmeye teşvik eder. İslam dini dünya ve ahiret dengesi kurmuş insanın dünya için çalışmasını gerektiğini belirtmiştir. Hristiyan dünyasında var olan ve deistlerce eleştirilen ve deizmle gelen olumlu şeyler İslam dininin özünde zaten mevcut olan şeylerdir.¹⁶⁰

Deizmde aklın önemi ve akli kullanmanın vurgusu bilim ve ilmin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Batı dünyasında peşin hükümlerin yıkılmasına ve diğer dinlere müspet tavırlar alınmasına neden olmuştur. Bu gibi olumlu yönlerine rağmen deizm ateizmin işine yaramıştır. Deistlerin peygamberlik, vahiy, ilahi kitap, mûcize gibi şeylere getirmiş olduğu eleştiriler ateistlerce hem teizme hem de deizme karşı kullanılmıştır. Deistlerce savunulan âlem ve insan ile Tanrı tasavvurları insanların dini duygu ve düşüncelerini tatmin etmekten uzaktır. İnsan dayanma, bağlanma, sığınma, teslim olma, dua ve tövbe etme gibi dini ritüellere ihtiyaç duyar. Deizm anlayışına göre insanın, yarattıktan sonra ilgilenmediği ve dualarına karşılık vermediği bir Tanrıya dua etmesi ya da güçlü bir bağ kurması mümkün olmayacaktır. Deistler dini tamamen akli bir temele oturtmuş vahiy gibi önemli bir konuyu bile dinin dışına itmekten geri durmamışlardır. Günümüzde teknoloji ilerlemiş ancak insanların problemlerini azaltmamıştır. Hatta teknolojinin ilerleyişi aşırı tüketim, çevre sorunları, gelir eşitsizliği, aile yapısının bozulması gibi pek çok sorunu da beraberinde getirmiştir.¹⁶¹

Muhammed Hamdi Yazır (ö.1942) akli önceleyen ve sınırsız özgürlük anlayışında olan deistleri eleştirir. Küfrün sadece yaratıcıyı inkâr edenlere yönelik olmadığını Allah'ın kudretini, rahmetini, peygamberleri, mûcizeleri, ilahi kitapları inkâr edenleri de nankörlükle itham eder. Ona göre sadece ateistlerin yaptığı inkâr değil peygamberleri inkâr eden deistlerde de inkârın olduğunu söyler. Nitekim Allah vardır fakat hiçbir şey

¹⁶⁰ Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", 42.

¹⁶¹ Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", 66.

müdahale etmez, hiçbir şey indirilmemiş demekte inkârdan farklı bir tutum olmayacaktır.¹⁶²

İslam dininin tutarlı bir tevhid, nübüvvet ve vahiy anlayışına sahip oluşu tarihi süreç içerisinde Hristiyanlığın maruz kaldığı şekilde çeşitli problemlerin ve dini tavırların oluşmasını engellemiştir. Ancak dini anlayıştaki farklılıklar nedeniyle bir takım aykırı anlayışlar da olagelmıştır. Günümüzde internetin olabildiğince yaygınlaştığı bu çağda bazı sitelerin deistik propaganda faaliyetleri yaptığı görülmektedir. Pek çok sayıda farklı isimler altında ve çeşitli ülkeler üzerinde yayın yapan bu siteler özellikle gençler üzerinde etkin rol oynamaktadır.

5. Deizmde Vahiy ve İlâhi Kitap

XVII. yüzyıldan itibaren doğa bilimlerinin gelişmesi, bilimsel gelişmeler neticesinde ortaya çıkan evrendeki muhteşem düzen ve döngü, tabiattaki kusursuz tasarım ile Tanrı'nın yüceliğine vurgu yapılmış tüm bu muhteşem döngü insanı onu var eden bir yaratıcının olduğuna götürmüştür. Bilim adamları insanın dünyanın bu kusursuz döngüsünden yola çıkarak Tanrı'nın varlığını akıl ile bulacaklarını söylemiştir. Yine bu dönemlerde kilise ve din adamlarının tavrı eleştirilmiş onların bilim ile ilgili söyledikleri, hurafeler ve yanlış inançlar bilimin önünde engel olarak görülmüştür. Ayrıca vahiy, peygamberlik, mûcize gibi dini kavramların Tanrı'nın yüceliği ile bağdaşmayan şeyler olduğunu ifade etmişlerdir. Bu nedenle dinî bilgilerin aklın yardımıyla yeniden gözden geçirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁶³ Aydınlanma felsefesi ile başlayan süreçte akıl vahyin yerine konmaya çalışılmıştır. Bu süreçte aklın vahiy gibi işlem görmesi istenmiştir. Bu da aklî bilgiyi vahyî bilgi haline getirerek felsefî ve dinî görüşü dirileştirmeyi amaçlamaktadır. Deizm de bu dönemde ortaya çıkmış ve yaygınlık kazanmaya başlamıştır.¹⁶⁴

Deizmde Tanrı evrenin ilk nedeni olarak görülür. Evrende gerçekleşen her şeyin bir nedeni vardır. Fiziksel evrene ve insanlık tarihine baktığımızda her şeyin bir nedeni olduğu ve her nedenin de başka bir nedene bağlı olduğu görülür. Bu evrendeki her şeyin

¹⁶² Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 4: 3453.

¹⁶³ Mengüç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, 7.

¹⁶⁴ Cafer Genç, "Eğitim Felsefesi Açısından Deizm İmkânının Tartışılması", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu* (Van, 2017), 85.

bir nedeni olduğu ve nedensiz hiçbir şeyin tesadüfen ve yoktan var edilmediği de bilinmektedir. O halde Tanrı evrenin ilk nedeni olacaktır. Thomas Paine “İnsanoğlunun Tanrı adına yüklediği tek anlam, ilk neden, tüm şeylerin nedeni olmasıdır” diyerek nedensel zincire Tanrı’yı koymuştur.¹⁶⁵ Âleme hiçbir mücadeleyi kabul etmeyen bir Tanrı tasavvurunu benimseyen deistlerin vahyi kabul etmelerini de bekleyemeyiz. Deistler insanın aklıyla Tanrı’nın varlığını bulabileceği yine aklın esasları ile de ahlaklı bir kişi olabileceklerini söylemişlerdir. Thomas Paine bu konuda Tanrı kelamı ve vahiy vardır ancak bu Tanrı zaten müşahade ettiğimiz evrendir der. O bu sözünüle vahye ve bir yol göstericiye ihtiyaç olmadan âlemden hareketle doğrulara ulaşabileceğimizi ifade etmiştir. Aynı şekilde Descartes de benim var olmam Tanrı’nın var olduğu anlamına gelir demiştir. Yani deistler vahyin mümkün olup olamayacağından daha çok vahyin gereksizliğine vurguda bulunmuştur.¹⁶⁶

Deistlerce nübüvvet kurumuna getirilen ciddi eleştirilerin vahiy olgusuna da getirildiği görülür. Peygamberlik ve vahyin inkârı deist tartışmalarının temelini oluşturur. İslam düşüncesi açısından deistlerce reddedilen nübüvvet kurumu ve buna bağlı diğer konular kabul edilemez. Deistler ilahi kitaplarda yer alan peygamber anlatımlarına eleştiriler getirmiş vahyin akıl süzgecinden geçirilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Onlar vahyi akıl ile yargırlar.¹⁶⁷

Ünlü Deistlerden Tindal’ın Tanrı hakkındaki görüşlerinde göze çarpan ilk husus onun Hristiyanlığın Tanrı inancını reddediyor olmasıdır. Nitekim O Teslis ‘in kabul edilemezliğini anlatan bir risale kaleme almıştır. Tindal kişiden, inanılması istenen şeyin ne olduğunu tam kavrayamadan iman etmesinin beklenemeyeceği prensibinden hareketle teslisi reddeder. Dahası, teslis gibi bir fikir vahyin de bir parçası olamaz, çünkü insanlığın anlayamayacağı bir şeyin Tanrı tarafından vahyedilmesi imkânsızdır. Bunun bir gizem olduğu iddiası da Tindal tarafından reddedilir. Tindal’a göre gizem, dinin bir parçası olamaz çünkü böyle bir şey Tanrı’nın yüceliğine aykırıdır. Zira Tanrı’yı yüceltecek olan Tanrı hakkındaki bilgisizliğimiz değil Tanrı hakkındaki bilgimizdir.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Mengüç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, 9.

¹⁶⁶ Mengüç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, 10.

¹⁶⁷ Özten, “Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç”, 259.

¹⁶⁸ Kardaş, “Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, 17.

Matthew Tindal (ö. 1733) “Deistlerin Mukaddes Kitabı” olarak da anılan “*Christianity as Old as the Creation*” (Yaratılış Kadar Eski Hristiyanlık) (1730) adlı eserinde deist fikirleri yaygınlaştırmıştır. İncil’in doğa dininden esinlenmiş olduğunu iddia etmiştir. Tindal için Hristiyanlık hiçbir özel vahyin ürünü değildir; zira hem vahiy mümkün değildir hem de vahyin bir yararı yoktur.¹⁶⁹ Görüldüğü gibi Matthew Tindal Hristiyanlık vahyine eleştiriler getirmiş vahyin hiçbir işe yaramadığını belirtmiş hatta vahyin mümkün olmadığını söylemiştir.

Deistler ahlakî ve dinî açıdan doğru bir yaşama ancak akıl ile ulaşılabilirliğini söylerler. Amerikan deistlerinden Thomas Paine ben Tanrı’ya inanırım ve bundan öteside yoktur. Bu hayatın ötesine de mutluluklar diliyorum. Ben dini bir hükmün Yahudi Havrası, Roma Kilisesi, Yunan Kilisesi, Müslüman Camisi, Protestan Kilisesi ya da başka herhangi bir kilise tarafından konulacağına inanmıyorum benim aklım benim kilisemdir. Gerek Yahudi gerek Hristiyan gerek de Müslümanın Mabedi bana insan ürünü geliyor. Din adamları insanları korkutarak köleleştirir ve insanların dini duygularından faydalanarak gücü ve faydayı kendi menfaatleri için kullanırlar. Bu dinlerin hepsi kendisinin doğru olduğunu söyleyip diğerini suçluyor ve hepsi kutsal bir kitap öne sürüyor. Müslümanlar Kur’an adlı kutsal kitabın bir melek vasıtasıyla geldiğini söylüyor. Benim Kur’an-ı getiren meleği göremediğim için ona inanmama hakkım var. Yine eğer Meryem evlenmeden bir çocuk sahibi olduysa ben buna ister inanırım ister inanmam. Thomas Paine ve onun gibi düşünen kişiler hayatlarında Tanrı inancından başka hiçbir unsura yer vermez. Onlar için yetkili merci akıldır. Ne peygamber ne vahiy ne de kutsal kitapları gündemlerine almamışlardır.¹⁷⁰ Thomas Paine’nin tüm dinlere eleştirel tarzda yaklaştığı ve reddettiği görülmektedir. Aklın yegâne merci olarak görülüp vahyin reddedilmesi şeklindeki tavır Thomas Paine’nin görüşlerinde belirgindir. Onun benim aklım benim kilisemdir sözü bu hususa dikkat çeker. Thomas Paine’nin diğer dinleri eleştirdiği gibi Müslümanlık dinini de eleştirdiği görülür. O, vahiy meleğini görmediği için Kur’an-ı Kerim’e inanmasının mümkün olmayacağını söylemiştir. Onun bu ifadelerinden vahyi reddettiği sonucu çıkmaktadır.

¹⁶⁹ Okumuş, *Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire*, 17.

¹⁷⁰ Paine, *Akıl Çağı*, 5-6.

Paine'ye göre insanın elinde vahyin doğruluğunu ispat edebilecek hiçbir delil yoktur. Kendisine vahiy geldiğini söyleyen kişinin doğru söyleyip söylemediğini ya da aklından geçenleri bilmemiz mümkün değildir. Bu nedenle bu kişiye vahiy gelip gelmediği ispatlanamaz. Vahiy aldığını söyleyen kişinin kuruntusundan başka bir delil olmayan bir mesele de doğru kabul edilmeyecektir.¹⁷¹

Vahyedilmiş dinlere en sert tepkiyi Thomas Paine getirmiştir. Ona göre insanlık tarihinde yaratıcı ve insana gösterilen saygısızlık ve ahlaksızlığın en önemli kaynağı vahyedilmiş dinlerdir. İnsanların maruz kaldığı kötülüklerin ve zulümlerin kökeninde vahiy olgusu vardır. Nasıl ki hükümetlerin amacı, insanları sahip oldukları haklar konusunda bilgisiz bırakmaksa, Hristiyan Kilisesi ve diğer din sistemlerinin de amacı insanı yaratıcıya karşı cahil bırakmak olmuştur. Sonradan ortaya çıkmayan, özgün ve yalın tek din Yaradancılıktır. İnsanın ilk inandığı din bu olduğu gibi son inanacağı din de bu olacaktır. Özetle Thomas Paine 'ye göre Tanrı hakkındaki bilgiye akılla ve doğadan hareketle ulaşabiliriz. Ahlak ise vicdanda mevcuttur. Dolayısıyla vahiy dini dediğimiz şeye hiçbir zaman ve hiçbir yerde ihtiyacımız olmayacaktır.¹⁷² Thomas Paine'nin insanlar arasında meydana gelen kötülük ve ahlaksızların kaynağının vahiy olduğunu belirtmesi ayrıca bu vahyin kişiyi cahil kıldığını söylemesi onun vahiy eleştirisindeki ciddi boyutu gösterir niteliktedir. Elbette ki doğru ve güvenilir vahiy Paine'nin eleştirilerinin tam tersi olarak insanı iyiye ve güzele yönlendirir. Vahyin gönderiliş amacı da kişiyi nihai mutluluğa yönlendirmektir. Paine'nin vahye yönelttiği bu eleştiriler elbette bizim için kabul edilemezdir.

Deistlerin vahiyle ilgili bu bakış açılarına göre insanların vahye dair suistimallerinden dolayı peygamberlik kurumu gereksizse bilim insanlarının bilime ve tabiata yönelik suistimallerinden dolayı da bilimin gereksiz olması gerekecektir. Dolayısıyla deistlerin bu iddiaları yerinde değildir.¹⁷³

Vahiy eleştirisi deistlerin genel özelliğidir. Thomas Paine bu eleştiriye sonuna kadar götürmüş onun gereksiz ve bilinmez olduğunu söyleyerek vahiy geçersiz kılmaya çalışmıştır. Thomas Paine 'ye göre vahiy, bir kişinin Tanrıdan doğrudan bir bilgi

¹⁷¹ Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar", 194.

¹⁷² Tüzer, "Deizmi Anlamaya Çalışmak", 76-77.

¹⁷³ Mustafa Bozkurt - Mehmet Kuyucu, "Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm'in Temel İddialarının Eleştirisi", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2020): 456.

almasıdır. Vahyin sadece bir kişiye gelmiş olması onu kişisel kılar. Bu vahyin başkalarına aktarımı onlarında başkalarına anlatımı vahyi dolaylı bir hale getirecektir. Bu nedenle vahiy sadece onu ilk alan kişi için geçerli ve bağlayıcıdır.¹⁷⁴

Yukarıda değinilenler dışında Paine dilbilimsel bir varsayım üzerinden de vahye karşı çıkar. Diller gelişmeye ve değişmeye açık olan iletişim araçlarıdır. Sözcüklerin anlamları zaman içinde değişikliğe uğrar. Yeni sözcükler o dilin bünyesine girer. Yani diller o ulusa aittir ve evrensel değildir. Ancak çeviriler ile başka kişilerce öğrenilebilir. Çeviri neticesinde orijinal dildeki anlam tam olarak yansıtılamaz ayrıca bazı hatalar ile orijinal metin çarpıtılmış olacaktır. Bu yüzden Thomas Paine 'ye göre Tanrı kelamı yazıyla ifade edilemez. Vahiy doğa ile iç içedir. Gözlemlediğimiz bu evren zaten vahiydir. Bu vahiy ne değiştirilir ne de karşı çıkılabilir. Tanrı insana bu evrensel dille seslenir bu ses de doğada mevcuttur.¹⁷⁵ Thomas Paine, Deistler arasında vahye yönelik en ciddi eleştirileri getirmiş pek çok tez öne sürerek onu geçersiz kılmaya çalışmıştır. O vahyin sadece kendisine geldiğini iddia eden kişi için geçerli olacağını bunun dışındakileri ise bağlamayacağını ifade eder. O doğanın zaten bir vahiy olduğunu bu nedenle Tanrı'nın başka bir vahye ihtiyaç duymayacağını da görüşlerine ekler.

Ünlü Deist Lord Herbert'e göre hakikat şüphe, kuşku ve olasılık içermez. Bu nedenle hakikat vahiyden ayrıdır. Çünkü vahiy kendisini peygamber olarak niteleyen kişinin sözüdür. İnsan gerçek hakikate kendi melekeleri ile ulaşır. Hakikatin doğruluğunun göstergesi onun evrensel kabule uygun olmasıdır. Bu hakikat vahiy kaynaklı hakikatten her zaman üstündür. Lord Herbert'e göre vahiy, dini hiyerarşinin bir kurnazlığıdır. Ona göre evrensel olarak kabul gören bir vahiy yoktur, dinlerde hakikatten uzaktır. Dinler insanlar arasında meydana gelen çekişmelerin de kaynağıdır.¹⁷⁶

Lord Herbert vahiy iddiasında bulunan dinin ya da vahiy otoritesi ile öğretilen her öğretinin gerçek ve değerli olmadığını söyler. Vahyin doğruluğunun delili mucize, kehanet vb. olamaz. Herbert vahyin doğruluğunu ortak kavramlar adını verdiği beş ilke ile ölçmeye çalışır. Bu ortak kavramlar ile yüzyıllar geçse de vahye dayalı dinin gerçek

¹⁷⁴ Paine, *Akıl Çağı*, 6.

¹⁷⁵ Paine, *Akıl Çağı*, 27-28.

¹⁷⁶ Baloglu, "Lord Herbert'in İdeal Dini, Spinoza'nın Evrensel Dini, Neoliberalizmin Küresel Dini", 18-19.

olup olmadığı anlaşılır. Zira adaletli ve merhametli olan Tanrı her insanının bir başkasına inanmasını değil, kendi fiillerini kendi gerçekleştirsin ister.¹⁷⁷

Dinle ilgili meselelerde ortak kavramları yeterli gören Lord Herbert, Kilise ve veya kutsal kitapların otoritelerini reddeder vahiy eleştirisini doğrudan vahiy üzerinden değil de rahiplere geldiği iddia edilen vahiyler üzerinden yapar. Herbert vahiy iddialarının gerçek mi olduğunu belirlemenin bazı şartları olduğunu veya onu vahiy olarak kabul etmemiz için şu şartlara sahip olmalıdır der ve şu beş maddeyi sıralar.

1.Tanrının genel ve özel inayetini çağırabilmek için dua, yakarış, inanç ve yetiler kullanılmalı.

2.Vahiy doğrudan belli bir kişiye gelmiş olmalı. Onun dışında kalanlara aktarılan vahiy değil hikâye ve gelenektir.

3.Vahiy insanı iyi ve ahlaklı olan fiillere yönlendirmeli

5.Kutsal Ruh'un nefesi hemen hissedilmelidir. Böylece ulaşılmış olduğumuz gerçeğin kendi çabamız ile değil de bizim dışımızda bir bildirim ile olduğunu ayırt edebilelim.¹⁷⁸

Herbert bu beş şartı sıraladıktan sonra vahiy ile ilgili tüm şüpheleri de bu ilkelerle çözemeyeceğimizi ekler. O insanların hiçbir sorgulama olmaksızın vahiy aldığını iddia eden kişilere inanmamasını söyler. İnsanın kendi aklıyla doğruya ulaşmasını vahye inanmaktan daha güvenilir bulur. O rahiplere gelen vahiyleri, şüpheli oluşları, tek bir şahidin tanıklığına dayanıyor olmaları, vahyedildiği iddia edilen şeylerin saçma ve ahlaki açıdan kötü olmaları, yine bu vahiylerin doğru ve güvenilir bir şekilde kayda geçirilip geçirilmediğinin bir garantisinin olmadığı vb. konularda eleştirir.¹⁷⁹ Lord Herbert'in Thomas Paine kadar sert eleştirilerde bulunmasa da onun da vahye kuşku ile yaklaşılması gerektiğini ifade ettiği görülür. Herbert'in hakikat ve vahyi ayırmakta vahyin içinde barındırdığı çelişki ve kuşkular nedeniyle hakikat gibi olamayacağına vurgu yaptığı görülür. O deistlerin temel söylemi olan hakikate ancak akıl ile ulaşılabilceği söylemini yineler.

¹⁷⁷ Meryem Kardaş, "Lord Herbert Cherbury'nin Deist- Hümanist Din Eleştirisi", *Doğu Batı Dergisi*, 94 (15 Ekim 2020): 233.

¹⁷⁸ Kardaş, "Lord Herbert Cherbury'nin Deist- Hümanist Din Eleştirisi", 233-234.

¹⁷⁹ Kardaş, "Lord Herbert Cherbury'nin Deist- Hümanist Din Eleştirisi", 238-239.

Deistler geleneksel vahiy anlayışının karşısına doğal din anlayışını getirmişlerdir. Deistler tarafından savunulan doğal din anlayışı, geleneksel manada anlaşılan dinler aracılığıyla gelen vahiyden farklı bir yapıdadır. Onların bu doğal din anlayışı doğal vahiy anlayışına dayanmaktadır. Doğal vahiy anlayışı ise Tanrı'nın fiziksel doğa içinde bir vahyi olduğu düşüncesidir.¹⁸⁰

Deistlerin vahyi reddetme sebebi aklın önemi ve onun tek başına yeterli olduğu görüşünden kaynaklanır. Onların vahyi reddetmelerinin bir diğer nedeni ise Tanrı'nın vahiy gibi konulara müdahil olmasını reddetmelerinden kaynaklıdır. Vahiy ve müdahale konusunda deistlerin karşı çıktıkları husus Tanrı'nın insandan bir şey istiyor olma düşüncesidir. Tanrı insandan bir şey istiyorsa bu kendisi içindir ayrıca bu durum insanı da araçsallaştırır. Bu nedenle Deistler vahiy ve müdahale anlamını içini alan bir Tanrı tasavvurunu kabul etmez.¹⁸¹

Bunun yanında Deistlerin diğer bazı konularda olduğu gibi vahiy konusunda da farklı bir takım tutum ve yaklaşımlara sahip oldukları görülmektedir. Öncelikle vahyin varlığını ya da imkânını kabul eden bazı deistlerde vardır. Ancak bu kabul yine akli bir sorgulamaya dayanmalıdır. Bu nedenle akıl, vahyi sorgulamadaki olmazsa olmaz araç olarak görülmektedir. Bu anlamda Herbert ve Toland gibi vahyin insan aklının üzerinde bir takım bilgiler verebileceğini kabul edenler de vardır. Ancak onlara göre bu bilgilerin akıl ile çelişmeleri söz konusu olamaz. Örneğin ünlü deistlerden Tindal değişen her durum ve şarta uygun dışsal bir vahyin imkân dışı olduğunu savunur. Yine bazı deistler ise geleneksel dinlerin vahiy inançları ile dinsel öğretilerinin pagan dinlerine dayandığını iddia etmiştir. Bolingbroke(ö.1751) vahyin varlığının iddia edilmesinin hilekârlık olacağını savunmuş, Rousseau ise insanın doğal melekelerinin Tanrı'nın doğal vahyini anlayıp kavramaya yeterli kılındığını ifade etmiştir. Voltaire ise mevcut vahiyleri pek çok insan ürünü yazıdan aşağı kabul ederek alaya almıştır. Paine nübüvvete yapılan bu eleştirileri daha da ileri götürerek, gerçek vahyin insanın doğadan yaptığı gözlemlere dayalı olduğu, bu sebeple evrensel olan bu vahyin yanlış yorumlanarak Eski ve Yeni Ahid gibi yazılı metinler olarak algılandıklarını savunur. Paine'in vahye inanmasının tek geçerli yolu olarak söz konusu vahyin bizzat kendisine gelmesi gerektiğini, aksi takdirde

¹⁸⁰ Özten, "Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç", 260.

¹⁸¹ Latif Tokat, "Tanrı İnancının Varoluşsal Boyutu ve Deizm", *Doğu Batı Dergisi*, 94 (15 Ekim 2020): 141.

başkalarına gelen vahyi Tanrı'dan gelen bir vahiy olarak kabul etmesinin mümkün olmadığını söylediği görülür. Görüldüğü gibi peygamberlik ve vahiy konusunda deistler arasında bazı farklı yaklaşımlar vardır Özellikle Voltaire, Rousseau ve Paine, vahiy ürünü olarak kabul edilen dinlerin pek çok savaşa, işkence ve zulme sebep olduklarını ve aynı zamanda tüm bu dinlerin birbirlerine karşı nefretle baktıklarını iddia ederler.¹⁸² Locke ise vahyin geçerliliğini belirleyecek yolun salt tasdik ve zorlama ile mümkün olmadığını, vahyin ancak rasyonel bir şekilde kanıtlanacağına vurgu yapar. Eğer bu yola başvurulmazsa dini savaşlar, aşırı grup ve tarikatların oluşması ayrıca böyle bir dinin insanı ilkel insanlardan bile akılsız hale getirmesi kaçınılmaz olacaktır.¹⁸³ Yine Hobbes mûcizelerin tamamen akıl dışı olduğunu vahyin de hiçbir şekilde muhtemel olmadığını söyler. Hobbes vahiy ve mûcizeyi cehaletin temelsiz hayalleri olarak değerlendirmiştir.¹⁸⁴

Bazı deistlere göre kutsal kitaplar ilahi bir vahiyle indirilmediği gibi bunlar ne bilime ne de akla yol göstericilik yapamayacaktır. Bu kitaplar hatta insanda bulunan saf inancı bozmuştur. Deizm Allah'ın adaletli olduğunu söyler. Oysa kutsal kitaplarda yer alan Tanrı tasavvurları türlü çelişki ve yanlış inançlar ile doludur. Deizm Tanrının evrenden ayrı bir varlığa sahip olduğunu ve evrenin ilk sebebi olduğunu kabul eder. Bu yönüyle Panteizm 'den ayrılmıştır. Onların Tanrı tasavvuru deizmden farklıdır. Ateizm ile deizm Tanrı konusunda tam zıt fikirlere sahiptirler. Tanrının yüceliğine yapılan vurgu ve tenzihi anlayış deizmi pasif bir Tanrı anlayışına götürmüş ve teizmin karşısında bir konuma koymuştur. Yine onlar vahiy, peygamber gönderme, mûcize, evreni idare etme, kader gibi konularda teistler ile mücadele etmiştir. Ateistler ile olan mücadelelerini de doğa, bilim ve en önemlisi Tanrı'nın varlığı gibi konular olmuştur.¹⁸⁵

Deistler Kutsal Kitap'ta geçen bir takım anlatımlardan ve Kilise öğretilerinden kaynaklanan geleneksel Tanrı düşüncesinin tüm âlemin yaratıcısı, mutlak mânada âdil ve merhametli bir Tanrı inancı ile örtüşmediğini ifade ederler. Yine onlar geleneksel dinler tarafından Tanrı'ya insanî bir takım zaaflar yüklendiği görüşündeydiler. Deistlerin büyük çoğunluğu, yüce bir Tanrı'nın varlığına inanırken; Onun sıfatlarının ve kulların Ona karşı görev ve sorumluluklarının vahye gereksinim duyulmadan akıl yoluyla bilinebileceğini

¹⁸² Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 292-293.

¹⁸³ Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi*, 4: 98-99.

¹⁸⁴ Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi*, 4: 98.

¹⁸⁵ Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar", 189.

savunurlar. Aynı zamanda deist Tanrı anlayışı aşkın bir yapıdadır. Yüce ve aşkın olan Tanrı'nın, insan suretinde yeryüzüne inmesi ya da oğlu olarak ifadelendirilen bir kişinin bedenine enkarne olması deistlerin itirazlarının dayanak noktalarından bir diğerini oluşturmaktadır.¹⁸⁶

Voltaire, kaleme aldığı felsefi hikâyelerine bir yandan ibretlik dersler vermeye çalışırken bir yandan da Kilise ve ruhbanları eleştirir. Voltaire, bu kişileri akıl ve mantık yoksunu kişiler şeklinde tanıtır. Voltaire eserlerinde doğanın Tanrısına olan sevgi ve hayranlığını dile getirir. Daha sonra İncil ile alay edip Rahiplerin teolojisini hayal ürünü olarak ifade eder.¹⁸⁷ Thomas Paine ise deizmde esas mutluluğun olduğunu geriye kalan diğer tüm dinlerin insanın akli ve mantığına uymayan pek çok unsur bulundurduğunu ifade eder. Tanrının varlığının kanıtlarını ilahi kitaplarda ve vahiyde aramak yerine evren ve işleyişine bakılmasını bunların daha büyük bir kanıt olduğunu ifade eder. Ona göre ilahi vahiy evrenin mükemmelliğidir.¹⁸⁸ Deistler vahyedilmiş dinlere eleştiriler getirerek insanı hakikate götüren ve gerçek mutluluğa erişmesinin ancak deizm ile mümkün olacağını ifade etmişlerdir

Deistlere göre her din kendi kutsal kitabını doğru kabul eder ve O'nun Allah tarafından gönderildiğine inanır. Diğer dinlerin kitaplarını ise reddeder. Bu nedenle kişi dini peygamber ya da ilahi bir kitaptan değil Allah'ın kendisine vermiş olduğu akıl yetisi ile bulmalıdır. Thomas Paine Müslümanların Kur'an-ı Kerim'i Hristiyanların ise Kitab-ı mukaddesi kutsal kitap olarak kabul etmeleri onları Allah kelamı yapmaz. Nitekim Yeni Ahit İsa'nın ölümünden üç asır sonra yapılan konsillerde şimdiki oylamalar gibi evet-hayır denilerek kabul edilmiştir. Yine Paine aynı şeyin Eski Ahit için geçerli olduğunu söyler. Bu nedenle Thomas Paine'ye göre bunlara Tanrı Kelamı denilemez.¹⁸⁹ Deistlerin Kur'an-ı Kerim'i incelemeyen, ön yargı ile tüm ilahi kitapları aynı kefeyle koymaları anlaşılır bir durum değildir. İnsanlar tarafından tahrif edilerek, değiştirilen İncil ve Tevrat için bu değerlendirme doğru olsa bile aynı şey Kur'an-ı Kerim için mevcut değildir.

¹⁸⁶ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 230.

¹⁸⁷ Baloğlu, *Son Hürufe Deizm*, 185.

¹⁸⁸ Mengüç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, 14.

¹⁸⁹ Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar", 193.

Nitekim Kur'an-ı Kerim kendi içinde tutarlı, güvenilir, insanları aklını kullanmaya yönelten, çelişki barındırmayan ilahi bir kitaptır.¹⁹⁰

Deistlere göre kişi ön yargılardan kurtulup İncili incelediğinde onda pek çok çelişkinin olduğunu görecektir. İnsanın bu çelişkileri reddedip kendisinde bulunan saf, temiz ve doğal inanca dönmesi şarttır.¹⁹¹

Thomas Paine kutsal kitap eleştirisine kutsal kitapların bir söylenti ve mitoloji olduklarını söyleyerek başlar. Mitolojide de Hristiyanlık dininin kurucusu mucizevi bir şekilde dünyaya gelmiştir. Kahramanların tanrılaştırılması yerini aziz kişilerin kutsallaştırılmasına bırakmıştır. Yani Hristiyanlığın temel görünümü mitoloji olduğu gibi temel inançları da mitostur. İsa'nın tanrının oğlu olduğu insanların günahlarına kefarete olarak çarmıha gerilmesi, öldükten sonra dirilmesi gibi olaylar anlamsız ve mantıksızdır. Bunlar aynı zamanda Tanrı'yı küçük düşürücü niteliktedir. Yine o kutsal kitabı üç noktada akla uygunsuzluk ile suçlar. Gizem, peygamberlik ve mucize. Gizem geçmişe, mucize şimdiye, peygamberlik ise geleceğe dönük olarak dinin doğru anlaşılmasına engeldir. Tanrı gerçeğin tanrısıdır. Gizem ise gerçeğin karşıtıdır. Dolayısıyla bunlar birbirine zıttır. Dinin hükümleri herkes tarafından anlaşılabilir olmalıdır açıklanamayan gizemli olaylar dinin özüne zarar verecektir.¹⁹²

Paine sahtekâr bir kimse tarafından Allah kelamı olarak uydurulan ilahi kitaplara inanmak yerine etrafımızda olup biten, önümüzde duran evrene bakmamız gerektiğini söyler. Vahyedilmiş olan dinler akıl dışı birçok unsur ile doludur. Ancak deizm bu akıl dışılığı şiddetle eleştirir.¹⁹³

Thomas Paine Kitab-ı Mukaddes eleştirisine olay ve olgulardan örnekler vererek devam eder. O Kitab-ı Mukaddes'te yer alan olaylardaki tutarsızlık, çelişki, hatalara dikkatleri çeker. Bu tutarsızlıklar ile ilgili de şu örnekleri verir. Tarihsel olarak Musa'nın ölümünden sonraki olaylar Musa'nın ağzından anlatılır Yeşu'nun savaş sırasında Güneşi ve Ayı havada sabit tutması, Ezra kitabında İsrail'i oluşturan kabilelerin kaç aileden oluştuğunun hesabının yanlış çıkması, İsa'nın Davut'a kadar uzanan soy ağacının Matta

¹⁹⁰ Bozkurt - Kuyucu, "Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm'in Temel İddialarının Eleştirisi", 458.

¹⁹¹ Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar", 188.

¹⁹² Kutlu, "Thomas Paine'nin Siyasal Fikirlerinde Deist İnançların Etkisi", 120.

¹⁹³ Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar", 195.

ve Luka İncillerinde yanlış verilmesi bu örneklerden sadece birkaçıdır. Paine Tanrının sözünün hiçbir çelişki ve hata içermemesinden hareketle eğer kutsal kitapta hata ve çelişkiler varsa demek ki bunlar Tanrının gerçek sözü değildir sonucuna ulaşmıştır.¹⁹⁴

Thomas Paine Kitab-ı Mukaddes eleştirisine olay ve olguların ahlaki açıdan ele alınması tezi ile devam eder. Kitab-ı Mukaddes'te yer alan, katliamlar, çocuk cinayetleri, tecavüzler, savaşlar, şehvet içerikli olaylar vb. ile Tanrı'nın iyi ve merhametli oluşu arasında bir tutarsızlık vardır. Tanrı iyi ve merhametli ise kutsal kitapta yer alan ve ahlak dışı olan bu hikâyeler ona atfedilemez. Bunların insan sözü olduğu ve yanlışlar ile dolu olduğu ortadadır. Bu durumda Kitab-ı Mukaddes'in de Tanrı'nın gerçek sözü olmadığı ortaya çıkar.¹⁹⁵

Reimarus,(ö. 1768) "*Wolfenbüttel Yazıları*" isimli eserinde her ne çeşit olursa olsun özel bir vahyi reddettiğini ifade eder. O deistlerin hemen hepsinin görüşü haline gelen vahyedilmiş dinlerin karşısına yerleştirdikleri doğal dinin, Hristiyanlık da dâhil bütün tarihi dinlerin kriteri olduğunu söyler. Yine o Hristiyanlığın temelini İncil'de yazıldığı şekliyle ortadan kaldırılması gerektiğini söyler. İncil'de olan bu tarihi temellere eleştirel bir tutum geliştirir.¹⁹⁶

Doğamızda yer alan tabi din evrenselidir. İnsanın ve doğanın yaratılması yaratıcının varlığına bir delildir. Hristiyan inancında ise Tanrı inancı hurafeler ve batıl inançlara dayanır. Tanrı bu inançta olağandışı bir şekilde bir çocuğa baba olmaktadır. Bu inanç evrensel, doğal olamayacaktır. Bu durum Hristiyanlığın temel inançtan çıktığını gösterir. Eğer ilahi kitaplarda geçtiği şekilde bu inançlara inanırsak çıkmaza girer bu yanlış inançlar içinde bocalayıp dururuz. Hristiyan inancı türlü şüphe ve vehimler içindedir. İster İncil ister Kur'an olsun kaynağı rüya olan bir kutsal kitabı kabul etmek mümkün değildir.¹⁹⁷

Yukarıda Deistlerin vahiy ve ilâhi kitap ile ilgili görüşlerine yer vermeye çalıştık. Onlar peygamberlik hususunda olduğu gibi vahiy konusunda da ciddi itirazlar ve eleştiriler yapmış hatta vahyi reddetmişlerdir. Onlar bu reddedilmiş vahiy yerine

¹⁹⁴ Kutlu, "Thomas Paine'nin Siyasal Fikirlerinde Deist İnançların Etkisi", 121.

¹⁹⁵ Kutlu, "Thomas Paine'nin Siyasal Fikirlerinde Deist İnançların Etkisi", 121-122.

¹⁹⁶ Allen K. Schroeder, "Deizm ve Onun Kutsal Üçlemeye Dönük Amansız Saldırısı", *Doğu Batı Dergisi*, 94 (15 Ekim 2020): 260.

¹⁹⁷ Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar", 198-199.

kendilerince bir şey koymak istemişler ve Tanrının yaratmış olduğu bu evrenin zaten bir vahiy olduğunu vurgulamışlardır. Onların akla yaptıkları vurgu peygamberlik ve vahiy gibi konularda da etkisini göstermiş aklın Tanrı'yı bulabilme ayrıca tüm hakikatlere de ulaşabileceğinden hareketle Tanrı'nın bir peygamber ve vahiy göndermesi fikri onlarca son derece lüzumsuz ve gereksiz görülmüştür. Onlara göre tek bir din vardır oda yaratıcının insanın içine yerleştirdiği doğal dindir. Bu nedenle insanın başka bir kişi ya da vahiy aramasına gerek yoktur.

Deistlere göre ilahi kitaplarda yer alan anlatımlar tutarsızlık, çelişki, hatalar ile doludur. Tanrı iyi, merhametli ise kutsal kitaplarda yer alan bu ahlak dışı hikâyeler ona atfedilemez. Kutsal kitaplarda yer alan bu anlatımların insan sözü olduğu açıktır. Ayrıca her din kendi kutsal kitabının doğru olduğunu ifade ederken diğer kutsal kitapları ise reddeder. Bu nedenle kişi doğru bilgiye ilahi kitaplardan değil de akıl yetisi ile ulaşmalıdır.

6. Deizmde Mûcize

Deistlere göre gerçekler aklın ışığında bulunabilir. Bu nedenle insanları doğru yola iletmek için peygamberler gönderilmesinin ve bu peygamberlerin elinde bir takım doğaüstü hallerin gerçekleşmesine gerek yoktur.

Deistler, Tanrı'nın doğa yasalarına müdahale etmesinin gereksiz olduğunu iddia ederler. Yine deistler, Tanrı'nın evrene her an müdahale etme ihtiyacı duyması gibi bir anlayışı, acizlik göstergesi olarak algılamaktadır. Bu sebeple Tanrı'nın bu gibi bir ihtiyaç içinde olmasının mümkün olmadığını iddia etmişlerdir. Bu yüzden deistler evreni, doğa yasaları ile işleyen bir makine olarak algılamaktadırlar.¹⁹⁸

Daha önce de belirttiğimiz gibi Aristoteles'in ilk muharrik düşüncesinden etkilenen deistlere göre Tanrı evreni mükemmel bir şekilde yaratmıştır. Evren Tanrı'nın evrene koyduğu doğa kanunlarınca işlemektedir. Bu evren bilime konu olup incelenmiştir. Evren incelendiğinde insanı onu böylesine mükemmel biçimde var eden bir Tanrıya götürür. Tanrının evrene koymuş olduğu bu yasalarla bilimde ilerleme de sağlanmaktadır. Bu evren anlayışı deistlerce saat saatçi analojisiyle açıklanmıştır. Tanrı evreni hiçbir bakıma ve onarıma gerek kalmayacak bir şekilde mükemmel bir işleyişe

¹⁹⁸ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 250.

sahip bir saat gibi yaratmıştır.¹⁹⁹ Dolayısı ile mûcize ve doğaüstü olaylar ile kurmuş olduğu bu düzeni bozmayacaktır. Deistlerin geleneksel dinlere yönelik en önemli itirazlarından bir diğeri de mûcizeler konusunda olmuştur. Onlar Kutsal Kitap'ta yer alan ve doğaüstü olarak kabul edilen mûcizelerin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını ve söz konusu bu anlatımların efsanelerden ibaret olduğunu söylemişlerdir.

Thomas Woolston, İncil'de yer alan mûcizeleri ayrı ayrı ele alarak söz konusu mûcizelere yönelik çeşitli eleştiriler getirmiştir. O İsa'nın suyu şaraba dönüştürmesi, başka bir insan görünümüne dönüşmesi, beş bin insanı doyurduğu, suyun üstünde yürüdüğü, ölümünün ardından tekrar dirildiği, bâkire bir kadından dünyaya geldiği ve benzeri mûcizevi anlatımları incelemiştir. O Tüm bu mûcizeleri, saçma, inanılmaz, imkânsız, akıl dışı ve anlamsız olarak tarif etmiştir. Woolston'a göre İsa'nın şifa verici mûcize anlatımlarının hiç biri Mesih'e yakışan mûcizeler değildir. Aynı zamanda söz konusu mûcizeler, İsa'nın bir din kurması için ilâhî bir otoriteye sahip olduğunu ortaya koyacak kadar iyi kanıtlar da oluşturmuyordu. Woolston, kaydedilen ve aktarılan aynı zamanda pek çok insan tarafından inanılan bu ve benzeri mûcize anlatımlarını, tamamen İsa'nın esrarengiz ve mükemmel şeyler gerçekleştirdiğini ispat etmek için oluşturulmuş hikâyelerden ibaret görüyordu. Woolston ve diğer bazı deistler bu gibi mûcizeler ile putperest hikâyelerde yer alan ve olağanüstü kabul edilen olaylar arasındaki benzerlikleri ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu yolu da eleştirilerinin dayanağı olarak sunmuşlardır.²⁰⁰ Thomas Woolston Hz. İsa hakkında anlatıla gelen bu mûcizeleri kabul etmez, bu mûcizeleri tek tek ele alarak eleştiriye tabi tutar. Deizmin kabul ettiği dünya, içinde mûcizelerin gerçekleşmesine imkân vermeyen, buna ihtiyaç göstermeyen, çünkü bizzat kendisi, gösterdiği mükemmellikle bir mûcize gibi görünen düzenli ve kusursuz bir makinedir.

Ünlü İngiliz deistlerden Hobbes'e göre mûcizeler en yüksek derecede akıl dışı şeylerdir. Bu yönüyle vahiy de hiçbir şekilde muhtemel değildir. Bunlar cahilliğin temelsiz hayallerinden başka bir şey değildir diyerek mûcize konusuna eleştiriler getirmiştir.²⁰¹ Anthony Collins'in de, Eski ve Yeni Ahiddeki mûcize anlatımlarına ve özellikle de peygamberler hakkında anlatılan olayların varlığına şiddetle karşı çıktığı

¹⁹⁹ Öztaş, *Deizm ve Dini Hayat*, 17.

²⁰⁰ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 259.

²⁰¹ Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi*, 4: 98.

görülür. Çünkü ona göre şayet geleneksel dinler tarafından kaydedilen mûcizelerin geçmişte gerçekleştirildiğine inanılıyorsa o zaman Tanrı'nın amaçlarına ulaşmak için mûcizelere ihtiyaç duyduğu iddia edilmektedir. Eğer Tanrı amaçları için geçmişte mûcizeleri gerekli bulduysa, doğasının değişmezliği sebebiyle her dönemde mûcizeleri gerekli bulmalıdır. Aynı şekilde şayet insan doğası bir kere mûcizelerin varlığına ve yardımına ihtiyaç duyuyorsa, doğasının değişmezliği sebebiyle her zaman için mûcizelere ihtiyaç duyacaktır. Matthew Tindal, Yunan filozofları arasında atasözü haline geldiğini söylediği “Mûcizeler aptallar için, akıl ise bilginler içindir” sözüne dikkat çekmek suretiyle doğal dinin mûcizeye ihtiyaç duymadığını ifade ediyordu. Tindal, gerek İncil'in gerek Hristiyanlığın özünde mûcizelere yer olmadığı görüşündeydi. Ona göre halk arasındaki câhilliğin ve başka kültürlerden gelen mitolojik anlatımların etkisiyle bu nevi kehânetler ortaya çıkarılmıştı. Tindal, gerçek İncil'de kayıtlı tek bir mûcize bile bulunmadığını ve söz konusu mûcizelerin pek çoğunun pagan tarihi içinde görülmesinin mümkün olduğunu söylüyordu²⁰²

Voltaire'e göre evrendeki pek çok oluşum birer mûcize olarak algılanmalıdır. Çünkü eğer mûcizeler özündeki güce göre hayran olunacak şeylerse, zâten doğadaki her şey birer mûcizedir. Voltaire'e göre Kutsal Kitaplarda anlatılan ve insanlar tarafından aktarılan mûcizeler, matematik, Tanrısal değişmez ve ilksiz olan yasaların zorlanmasından ibarettirler. Voltaire zâten bu durumun kendi içinde bir çelişkiyi ortaya çıkardığını, zira bir yasanın aynı zamanda hem değişmez hem de zorlanabilir olmasının mümkün olmadığını söylüyordu. Voltaire, Tanrı'nın herhangi bir amaca ulaşmak için mûcizeler gösterebileceğinin iddia edilmesini gülünç bulur. Voltaire'e göre söz konusu durum Tanrı'nın gücünün değil güçsüzlüğünün bir itirafı olurdu ki, Tanrı adına iddia edilen bu durum akıl almaz bir çelişkiyi doğururdu. Şu halde Voltaire'e göre Tanrı'nın mûcizeler gösterebileceğini mümkün görmeye cüret etmek, gerçekten onu aşağılamak ve ona “Siz zayıf ve bir davranışı öbür davranışına uymayan bir varlıksınız” demek olacaktır. Bu sebeple Voltaire, mûcizelere inanmanın saçma ve Tanrı'nın onurunu kirletmek olduğunu söyler²⁰³

²⁰² Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 260.

²⁰³ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, 222.

Thomas Paine, mûcizenin doğru dinle uyumsuz olduğunu söyler ve bu tezini şu iki husus üzerinden ispatlamaya çalışır. Birincisi bir şey geçerliliğini mûcize ile kanıtlayabilecekse bu o şeyin mantıksal açıdan zayıf olduğunun işaretidir. İkincisi Tanrının bu tür göz boyamalar ile insanları etkilemeye çalıştığını söylemek onu küçük düşürmek olacaktır.²⁰⁴

Alman deist Williiam Wrede, dinin Mesih iddialardan arındırılmasının gerekliliğine vurgu yapar. İsa'nın bakire bir kadından dünyaya gelmesini, diriliş ve göğe yükselmesini, Doğu kültüründe yer alan mistik hikâyelerden alındığını vurgular. Hristiyanlıkta yer alan kutsal ayinlerin de aslında birinin Yahudi geleneği, diğerinin ise sıradan bir cenaze yemeği olduğunu söyleyerek reddeder.²⁰⁵

Deistler dünyanın, toplumun işleyişine dair ileri sürülen tüm mûcizeleri ret etmektedir. Dünya anlaşılabilir, bilinebilir ve açıklanabilir. Dünyada mûcizevî olan hiçbir şey yoktur. Deistlerin hemen hepsi yalnızca bir mûcizeyi, dünyanın yaradılışını ilgilendiren mûcizeyi kabul etmektedirler. Deistler Tanrı'nın dünyadaki işlevini sadece bu yaratma eylemiyle sınırlamak isterken, Deistler tarafından dünyanın yaradılışına veya kökenine dair kabul edilen bu mûcizenin dışında kalan tüm mûcizeler yalnızca “gelenek” olarak reddedilmektedir.²⁰⁶

Görüldüğü gibi pek çok deist açısından mûcizeler, akıl almaz ve insanoğlunun fayda sağlamaz bir takım inanç ve kabullere dayalı hikâyelerinden ibaret görülmektedir. Onlar mûcize konusunda öncelikle Tanrı'nın ve doğanın değişmezliğine vurgu yaparlar. Söz konusu bu mûcizelerin Tanrı'nın yüceliğine yaraşmayacak olaylar olduğunu söylerler. Yine insanların doğaüstü olarak kabul edilen mûcizelere ihtiyaç duymadığını ve esasen mûcizelerin pagan inançlarına dayandığını söylerler.²⁰⁷

Deistler bazı konularda farklı düşünceler içerisinde olsalar da bazı konularda da genel bir görüşe varabilmişlerdir. Örneğin mûcizenin kabul edilememesinde birleştikleri görülecektir. Voltaire, Tanrı'nın yapmış olduğu hiçbir işi nedensiz olarak yapmayacağını, bu sebeple hiçbir nedenin Onu, kendi yapmış olduğu bir şeyi geçici bir süreliğine dahi

²⁰⁴ Tüzer, “Deizmi Anlamaya Çalışmak”, 120.

²⁰⁵ Schroeder, “Deizm ve Onun Kutsal Üçlemeye Dönük Amansız Saldırısı”, 260.

²⁰⁶ Doğan Göçmen, “Deizme ve Deistlere Dair Bazı Gözlemler”, *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 282 (t.y.): 9.

²⁰⁷ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 263.

olsa bozmaya zorlayamayacağını söylüyordu. Ona göre Tanrı'nın bir kısım insanlar inansın diye çeşitli mûcizeler göstermek üzere doğa yasalarını ihlâl etmesi anlaşılabilir bir durum değildir. Bu durum, tüm insan nesli söz konusu olsa dahi değişmez. Çünkü O, sonsuzluğu dolduran tüm varlıklar ile kıyas edildiğinde, insan soyunun ufak bir karınca yuvasından bile küçük kalacağını söylüyordu. Bu sebeple Tanrı'nın, bir grup karınca uğruna tüm evreni harekete getiren o koskoca mekanizmanın değiştireceğini hayal etmeyi çılgınlık olarak ifadelendiriyordu.²⁰⁸

Deistlere göre bir kişinin inanması ve bu inancını teyit etmesi için mûcizelere hiç gerek yoktur. İnsanın yaratılışı, varlığı zaten bir mûcizedir. Evrendeki mükemmellik ve düzen, insanın varlığı ve hatta evrende gördüğümüz her şey, kutsal kitapların çok üstündedir. Bunlara bakarak yüce bir yaratıcı hakkında bilgi sahibi oluruz.²⁰⁹ Yaratıcı tarafından insanın doğasına tabii din yerleştirilmiştir. Bu tabi din de evrenseldir. Hristiyanlıkta ise pek çok inanç hurafelere dayanır. Hz. İsa ile ilgili anlatılanlar masal ve hikâyelere dayanır. Hz. İsa'nın kendini feda etmesi, vaftiz, günah çıkarma, mûcize ve kerametler Kilise tarafından uydurulmuştur. Bunlar da insanın barışı, huzuru, ahlakı için tehlikeli özellikler taşıyan hurafelerdir. Örneğin işlediği bir günahı basit bir şekilde kurtulacağına inanan bir kimse ahlaki hükümlere önem vermez, sürekli günah işler ve insanlara zarar vermekten çekinmez.²¹⁰

Deistlerin mûcize konusuna bakışları onların evren anlayışlarıyla yakından ilgilidir. Deizmde Tanrı evreni mükemmel şekilde işleyen bir makine gibi yaratmıştır. Bazı yasalar koyarak da bu işleyişe süreklilik kazandırmıştır. Dolayısıyla ona müdahalesine de ihtiyaç yoktur. Bu görüş deistleri evrenin bu mükemmelliğini bozacak her türlü doğaüstülüğü ve mûcizeyi inkâra götürür. Mûcize olarak anlatılan şeyler bazı mistik hikâyelerden ibarettir. Bu hikâyeler pagan dinlerinden kutsal kitaplara geçmiştir. Dolayısıyla bu olaylara inanmak ve bunların mûcize olduğunu kabul etmek son derece akıldışı bir durumdur. Zaten içinde yaşadığımız bu evren bir mûcizedir. İnsanın bu mûcizeyi görmesi için kendi varlığına ve evrene bir bakması yeterlidir. Tanrının insanlar

²⁰⁸ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, 221.

²⁰⁹ Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar", 196.

²¹⁰ Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar", 198.

inansın diye bu mükemmel evrendeki düzeni bozması düşünülemez. Ayrıca mûcizelere inanmak Tanrı'yı küçültmek anlamına gelecektir.

Mûcizenin doğa yasalarına aykırı olarak gerçekleşmesi mucizelerin imkânsız ya da akla ters olduğu anlamına gelmemektedir. Evreni mükemmel bir şekilde yaratan yaratıcı evrene koymuş olduğu bu yasaları değiştirebilir ya da bir süreliğine askıya da alabilir. Bu durumun akla aykırı bir yönü yoktur.

Kısaca Deistlere göre içinde yaşamış olduğumuz bu evren hiçbir müdahaleye ihtiyaç duyulmayacak bir mükemmellikte yaratılmıştır. Yaratıcı insana doğru yola ulaşabilmesi için de akıl denilen yetiyi vermiştir. Kişinin hakikatlere ulaşmasında akıl yeterli görüldüğünden vahiy, din ve peygamberlik gereksiz görülmüştür. Mûcizelerde akla ve bilime ters bulunarak reddedilmiştir. Ancak deistlerin bu görüşleri insanın yaratıcısı ile olan bağını koparmıştır. Bu durum da kişileri başka sorunlar ile baş başa bırakmıştır. Deistlerin ifade ettikleri akla dayalı ahlak maalesef olumsuz durumları ve kötülükleri engelleyememekte ve insanları mutlu edememektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE NÜBÜVVETİN İMKÂNI

1. Kelam İlminde Nübüvvet Problemi

Kelam alanında yazılan ilk eserlerde nübüvvet ile ilgili pek bir tartışmaya rastlanmaz. Ancak İslamiyet'in hızla yayıldığı ikinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerek Hz. Muhammed'in peygamberliğini gerekse de nübüvvet müessesini inkâr eden ve nübüvvete eleştiriler getiren bazı akımlar, görülmeye başlamıştır. Bu tarihten sonra da nübüvvet problemi ortaya çıkmıştır. Makdisî(ö.390/1000), Muattıla ve Berâhime'nin peygamberleri inkâr ettiğini ve Dehrilerin bu eleştirileri başlatanlar olduklarını söyler. Yine Câhiz(ö.255/869) Abdülkerim b. Ebu'l Avca, İshak b. Talut ve Numan b. Münzir adlı kişilerin Kur'an-ı Kerim'in vahiy ürünü olduğunu inkâr ettiklerini nakleder. O Hristiyanların inkârcı ve zındık gibi bazı kişilerden öğrendikleriyle Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr ettiklerini ifade etmiştir.²¹¹

Bâkılânî (ö.403/1013) Berâhime'ye mensup bir grubun nübüvveti inkâr ettiğini kaydeder. Ebü'l Yusr el-Pezdevî (ö.482/1089) nübüvveti inkâr eden bu gruba Sümeniyye'yi de eklemiştir. Bu iki grubun haberin bilgi kaynağı olamayacağı nedeniyle nübüvveti reddettikleri nakledilir. Bu tarihlerden sonra zikredilen bu grupların nübüvvete yapmış oldukları eleştirilerin reddi için eserler yazılmaya başlanmıştır.²¹² Bu iki grup nübüvvete eleştiriler getirmiş birçok kelamcı da bu gruba karşı eleştiriler getirip delillerini çürütme yoluna gitmişlerdir. Bu gruplar nübüvvet eleştirileri ile nübüvveti inkâr ile özdeşleşmiştir.

XVII. yy'dan itibaren Fransa ve İngiltere' de deizmin ortaya çıkmasıyla nübüvveti eleştirenlere bu akım da eklenmiştir. Deist düşünürlere göre akıl evreni ve evrenin işleyiş düzeninin Tanrı tarafından yaratıldığına ulaşır. Ancak tanrı insanlara peygamberler ve kutsal kitaplar göndermemiştir. Bu tür inançlar insanlar tarafından uydurulan şeylerdir. Görüldüğü gibi deizm nübüvvet müessesini inkâr etmiştir. Nübüvvete karşı yapılan bu eski ve yeni felsefi görüşlerin temel iddiaları akli bilgilerin yeterli olduğu ve nebevi

²¹¹ İbrahim Halil Erdoğan, *Câhiz'a Göre Nübüvvet ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği* (Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, 2013), 27.

²¹² Yavuz, "Nübüvvet", 33: 281.

bilgilerin bu akli bilgilere ve bilgi üretme yöntemlerine aykırılığıdır. Ancak bu iddialar ortaya çıktığı XI. yy'dan itibaren kelamcılar tarafından tenkit edilmiş ve çürütülmüştür. Bu konuda ilk çalışmalar Câhiz(ö. 255/869), Ebü'l- Hüseyin el-Hayyât(ö.300/913), Ebû Ali el- Cübbâî(ö.303/916) ve Kâdî Abdülcebbar(ö.415/1025) gibi Mu'tezile kelamcılarına aittir. Yine Şâfiî'nin(ö.204/820) yazdığı nakledilen “*İsbatü'n-nübüvve ve'l-Berâhime*,” Mâtürîdî'nin(ö.333/944) “*Kitâbü't-Tevhîd*” i ve “*Te'vîlâtü'l Kur'ân*” bu eserlere örnek niteliğindedir. Ayrıca Ebû Hâtim er-Râzî'nin(Ö.322/933-34) “*A'lâmü'n-nübüvve*” adlı eseri bu alanın önemli eserlerinden biridir. Bundan sonra Sünni Kelamcılar “*A'lâmü'n-nübüvve*”, “*Delâil'ü n-nübüvve*”, “*Şevâhidü'n-nübüvve*” adlarıyla yazdıkları eserler bir telif türü teşkil edecek kadar çoğalmıştır. İbnü'n Nedîm(ö.385/995), İbnü'r-Râvendî'nin(ö.301/913-14) nübüvvet inancını reddeden “*Kitâbü'z- Zümürriid ve Kitâbü'd- Dâmiğ*” ile Ebû Bekir er- Râzî'nin (ö. 313/925) nübüvveti felsefî yönden eleştiren “*Fî-Nakzil-Edyân ve Hiyelü'l Mütenebiyyîn*” adlı kitapları yazdığını nakleder.²¹³ Geçmişte ve günümüzde nübüvvet kurumuna yapılan eleştiriler genelde akla duyulan güven ve onu yegâne otorite olarak kabul etmekten kaynaklanmıştır. Nübüvvet kurumuna yöneltelen bu eleştirilere kelamcılar reddiyeler yazmış ve onların bu delilleri çürütülmüştür. Günümüzde de nübüvvet kurumuna eleştiriler getiren hatta reddeden akımlara karşı eleştiriler yapılmakta ve iddiaları çürütülmektedir.

İslam coğrafyasında nübüvvet merkezli tartışmalar Dehriyye, Berâhime, Sabie, Tenâsühiyye ve Sümeniyye gibi dinî-felsefî akım mensupları ve Müslümanlar arasında meydana gelmiştir. Bu akımlar iyi ve kötünün akıl ile bilinebileceğinden hareketle, aklın tek başına insan için yeterli olduğunu bu nedenle Allah'ın peygamber göndermesinin aklen imkânsız olduğunu söylemişlerdir. Onların bu iddiaları, Mâtürîdî, Eş'arî ve Mu'tezilî bilginler başta olmak üzere çeşitli aklî, sosyolojik ve psikolojik delillerle çürütülmüştür. Kelamcılar ve İslam filozofları arasında nübüvvet ile ilgili görüş ayrılıkları ise peygamber göndermenin imkânı ile nübüvvetin mahiyeti yani nübüvvetin vehbi mi kesbi mi olduğu noktasında toplanmıştır Ayrıca diğer ilahi temelli din bilginleri ile İslam âlimleri arasında da bir takım görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Yahudî ve Hristiyanlarla olan görüş ayrılıkları nübüvvetin sübutundan çok peygamberliğin vehbi ya da kesbi olması, bazı peygamberlerin kabul edilip edilmemesi ve peygamberlerin sıfatları

²¹³ Yavuz, “Nübüvvet”, 33: 281.

gibi konularda yoğunlaşmıştır.²¹⁴Görüldüğü gibi İslam âlimleri arasında nübüvvet kurumunun gerekliliği vurgulanmış nübüvvet ile ilgili görüş ayrılıkları bazı ayrıntı sayılabilecek konular üzerinde olmuştur.

İmam Mâtürîdî, kimler tarafından ileri sürüldüğü bilgisini vermeden dört nübüvvet eleştirisinden bahseder.

1.Âlem herhangi bir yaratıcı olmaksızın kendi kendine var olmuştur. Yaratıcının olmadığı yerde nübüvvetten de söz edilemez.

2.Âlem kendi başına var olamaz. Ancak yaratıcının olması da akıl ile çelişen buyruklar ortaya koyarak herkese sorumluluk getirmesini gerektirmez.

3.İnsan aklıyla kendine yetebilir. Bu nedenle nübüvvete ihtiyaç yoktur.

4.Nübüvvet gizemli ve tecrübe edilemez bir şeydir. Bu sebeple kehanet, büyü, sihir gibidir.²¹⁵

Bu ilk eleştiri ateistlerin ve dehrilerin görüşünü yansıtmaktadır. İkinci eleştiri Tanrı'yı kabul edip dini boyutunu kabul etmeyen deist bir tavidir. Kaynaklar bu görüşün Berâhime olarak bilinen grup tarafından dile getirildiğini belirtir. Üçüncü görüş hem ateistlerin hem de deistlerin söylemidir. Dördüncü görüş ise nübüvvetin mûcize ile temellendirilmesinden doğmuş bir görüştür.²¹⁶ İmam Mâtürîdî nübüvvete yapılan temel eleştirileri bu dört grup altında toplamış ve onların eleştiriline yer vermiştir.

Fahreddin er- Râzi(ö.606/1210) ise risalet kurumunu eleştirenleri şu gruplar halinde ele alır. Risalet'e inkârcı bir yaklaşım sergileyenlerin ilki tabiatçılardır. İkinci grup ise teklifi kabul etmeyenler ve bunların şüpheleridir. Üçüncüsü Brahmanların şüphesidir. Brahmanlar peygamberlik kurumuna karşı çıkmış aklın iyi ve kötüyü birbirinden ayırabilme gücüne dikkat çekmişlerdir. Yine onlara göre peygamberliği kanıtlayan tek şey mûcizelerdir. Mûcize ise hiçbir surette delil olamaz. Dördüncüsü ise Yahudi ve Hristiyanların şüphesidir ki onlar kendi din ve şeriatlarının kıyamete kadar

²¹⁴ Mustafa Akçay, "Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı", sy 3 (2001): 218-19.

²¹⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't- Tevhîd Tercümesi*, 532.

²¹⁶ İbrahim Aslan, "İmam Mâtürîdî'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu", *Kelam Araştırmaları* 12/2 (2014): 41.

geçerli olacağı yanılığı içindedirler.²¹⁷ Görüldüğü gibi genelde İslam âlimlerince yapılan bu gruplandırmalarda ateistler, Tabiatçılar, Berâhime Sümeniyeye denilen gruplar ve diğer dinlerin nübüvvet görüşleri ve eleştirilerine yer verilmiştir.

2. Nübüvvetin İmkânı

Nübüvvetin imkânı Allah Teâlâ'nın kullarına peygamber göndermesinin mümkün ya da vacip olması ile ilgili bir husustur. İslam inancına göre nübüvvet kurumuna iman etmek inanç esaslarındandır. Ancak İslam âlimleri ve kelamcılar Kur'an ve sünnette nübüvveti iman konusundaki ilgili deliller yanında bazı aklî çıkarım ve delillere de başvurarak muhaliflerine cevap vermişlerdir. Nübüvvet aklen de imkân dâhilinde olup onu aklın reddetmesi tutarlı olmayacaktır. Nübüvvetin imkânı ulûhiyet makamı ve insânî yönden olmak üzere iki farklı açıdan açıklanabilir. Ulûhiyet makamı açısından nübüvvetin imkânını şöyle açıklayabiliriz. Allah konuşan(kelam) ve dileyen(irade sahibi) bir varlıktır. Onun kelam ve irade sıfatına sahip oluşuna tecelli etmesi, nübüvvet kurumu ile olmuştur. Nübüvvetin reddi bu sıfatlarında reddi anlamına gelecektir. Bu yönüyle ulûhiyet açısından nübüvvet mümkündür. Hatta peygamber göndermesi Yaraticının kullarına bir rahmetidir. Yine Yaraticının kullarına adaletli ve hikmetli oluşunun bir göstergesidir.²¹⁸ Nübüvvetin imkânına ilişkin hem nakli hem akli pek çok deliller sunulmuş ve muhaliflerin görüşleri çürütülmüştür.

İnsan perspektifinden bakıldığında da nübüvvetin mümkün olduğu görülür. Dünyada yaratılmış tüm varlıkların birbirinden farklı olduğu herkesin malumudur. Her varlık bir takım özelliklere sahiptir. İnsan hemcinsleri ile ortak bazı özelliklere sahip olmakla beraber bazı kabiliyet, yetenek ve özellikleriyle farklılık arz eder. İnsan genel olarak beş duyu organına sahiptir. Ancak bazı insanlar doğuştan sağır, dilsiz veya kördür. Kimisinin akli ve zekâsı daha üstünken diğeri daha alt bir zekâyâ sahip olabilir. Yani insanda bir takım ortak özellikler bulunmakla beraber her insan gerek fiziki gerek de psikolojik açıdan birbirinden farklıdır. Belirtilen bu hususlardan hareketle bazı insanların fiziki ve ruhi bakımdan farklı özelliklerde olması diğer insanlara erişemediği bir takım bilgilerin kendilerine bildirilmesi yine diğer insanların göremediği varlıkları görebilmesi metafizik âlem ile irtibat kurması mümkündür. Yani peygamber olarak görevlendirilen

²¹⁷ Fahreddin Râzî, *Kelama Giriş el- Muhassal*, trc. Hüseyin Atay (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002), 236.

²¹⁸ Topaloğlu v.dğr. *İslam'da İnanç Esasları*, 150-151.

kişiler birtakım üstün özelliklere sahiptir. Onlar fizikötesi âlem ile de irtibat kurabilmektedir. Diğer insanlar ise bundan mahrum bırakılmıştır. Bu nedenle peygamberlik ve nübüvvet kurumu aklî yönden de mümkündür.²¹⁹ Görüldüğü gibi nübüvvet kurumunun gerekliliğine insanî açıdan bakılarak da cevap verilmiştir. Peygamberlerin insan cinsinden olduğu ancak onların diğer insanlardan farklı olarak vahiy aldıklarının ve bu yönüyle insanlardan ayrıldığına vurgulandığı görülür. İslam âlimlerinin nübüvvetin imkânına ilişkin görüşleri ise şu şekilde özetlenebilir.

Selef âlimleri akaid konusunda temel tutumlarına paralel olarak nübüvvet meselesinde de naslara bağlı kalarak yorumlar yapmışlardır. İbn Kayyim el-Cevziyye(ö.751/1350) ve İbn Teymiyye(ö. 622/1225) gibi önde gelen selef âlimlerine göre insanın hem bu dünyada hem de ahirette mutlu olması ancak ilahi hakikatlerin insana bildirilip kişinin de yaşamını bu hakikatlere göre şekillendirip yaşaması ile mümkündür. Yine bizler Allah'ın hoşnut olacağı fiil ve ibadetleri ancak bir ilahi buyruk ile bilebiliriz. Bu nedenle insanın dini, ahlaki ve fikri hayatı açısından bir peygamberin gönderilmesi zorunlu olmaktadır.²²⁰

Eş'arî âlimleri peygamber göndermenin Allah Teâla için vacip değil mümkün olduğu konusunda görüş belirtmişlerdir.²²¹ Allah hikmeti ve lütfu nedeniyle peygamberler göndermiştir. Dolayısıyla Allah'ın peygamberleri göndermesi ya da göndermemesi mümkündür. Yine peygamberi insan türünden göndermesi ya da başka bir varlık olarak göndermesi de imkân dâhilindedir. Yani Allah lütfu ve ihsanın bir neticesi olarak insanlara peygamberler göndermiştir. Allah'ın peygamberler göndermemesi bir zaaf ve adaletsizlik de değildir. Eş'arî(ö.324/935-36) bu konudaki görüşlerini “lütuf prensibine” göre açıklar. Eş'arî, Allah'ın fail-i muhtar olduğunu ve hiçbir şeyi yerine getirmek zorunda olmadığını söyler. Allah'ın peygamber göndermesi onun fiillerinden biridir. Allah'ın diğer fiilleri gibi bu fiili de zorunluluk ifade etmez. Allah kullarına iyilik ve hayrını gözetmek zorunda değildir. Nitekim o kendisine itaat etmeyip inkâr edeceğini bildiği kişiyi de yaratmıştır. Yine O'nun peygamber gönderse de iman etmeyecekleri bildiği kimselere de peygamber göndermesi caizdir. Allah peygamber göndermeyi

²¹⁹ Topaloğlu v.dğr., *İslam'da İnanç Esasları*, 151-152.

²²⁰ Mustafa Akçay, “Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2001): 221-222.

²²¹ Akçay, “Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı”, 2001, 222.

göndermemeye tercih etmiştir. Bu da O'nun kullarına bir lütuf ve ihsanıdır. Peygamber göndermemesi durumunda ise bu zulüm ve haksızlık olmaz. Eş'arî Allah'ın peygamberler göndermesinin mümkün oluşunu Allah'ın kudreti ile de delillendirir. Nitekim Allah insanlara ileteceği bilgileri peygamber ile ya da peygamber olmadan da iletebilir. Bu ikisi Allah'ın kudreti arasında bir farklılık taşımaz. İki durumda onun hikmet ve lütfunu gösterir. ²²²Görüldüğü gibi Eş'arî düşüncede bu konu açıklanırken lütuf prensibi temel alınmış ve nübüvvetin imkânı bu prensip ile açıklanmıştır.

Eş'arî âlimleri nübüvvetin imkânını ayrıca Allah'ın sıfatları açısından ele alarak ifade etmişlerdir. Onlar bunun dışında nübüvvetin mümkün olmasını insan açısından ele almışlar, onlar insanın aciz oluşu nedeniyle nübüvvet kurumunun gerekliliğine değinmişlerdir. Nübüvvetin tarihi sosyal bir realite olduğuna vurgu yapmışlardır. Seyfeddin Âmidî(ö. 631/1233) bu konuda şunu söylemiştir. Aslında peygamberlik Allah'ın seçtiği bir kişiyi elçi olarak göndermesi ve ona benden aldıklarını tebliğ et demesidir. Bu da gayet makul bir durumdur. ²²³

Mâtürîdîler'in bu konuda iki farklı görüş belirttikleri görülür. Mâtürîdî âlimleri Eş'arî âlimleri gibi peygamber göndermenin mümkün olduğu görüşündedir. ²²⁴ Neseî, peygamber göndermenin aklen mümkün olduğunu ve bunun Allah'ın fiillerinden bir fiil olduğunu söyler. O, Allah'ın kullarına peygamber göndermesini Malik, Kadir ve Malikü'l Mülk sıfatları ile açıklamıştır. Yüce Allah kâinatı yoktan var etmiştir ve O yaratmış olduğu varlıklar üzerinde de mutlak bir tasarruf yetkisine sahiptir. O istediğini emreder ya da yasaklar, istediğini kullarına bildirir. Bilmesini istediği şeyleri ister kullarının akıllarında yaratır ister de bir peygamber aracılığıyla bildirir. Bunların hiçbirisi onun için imkânsız değildir. ²²⁵Bazı Mâtürîdî âlimleri ise peygamber göndermenin Allah'ın hikmeti ve insanlarında bu kuruma olan ihtiyacı sebebiyle vacip olduğunu söyler. ²²⁶ İmam Mâtürîdî insanların nübüvvete olan ihtiyaçlarını aklî, naklî ve sosyolojik yönden ele alır ve temellendirir. O peygamber göndermeyi vacip görür ve bu zorunluluğu hikmet ve mihnet kavramları açısından temellendirir. ²²⁷

²²² Akçay, "Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı", 2001, 223.

²²³ Akçay, "Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı", 2001, 232.

²²⁴ Nureddin es-Sâbûnî, *El-Bidâye fî usûli'd-Dîn* (İstanbul, 1979), 45.

²²⁵ Akçay, "Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı", 232.

²²⁶ Sâbûnî, *El-Bidâye fî usûli'd-Dîn*, 45.

²²⁷ Akçay, "Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı", 234.

Mâtürîdî, Allah Teâlâ'nın hikmet sahibi olduğunu ve bu hikmet gereği onları imtihan edip sınavadığını söyler. Ancak bu imtihanda insanı kendi aklıyla baş başa bırakmamıştır. Peygamberler göndererek emir ve nehiylerini kullarına ulaştırmıştır. Mâtürîdî'ye göre Allah Teâlâ Hikmetin gereği olarak peygamber gönderir.²²⁸ Yine Mâtürîdî nübüvveti vacip olarak görmüştür. İnsanın hem bu dünya hem ahiret saadeti hem de Allah'ın lütfu gereği nübüvvet kurumu akli olarak zorunlu olur.²²⁹ Nûreddin es-Sâbûnî (ö. 580/1184) hikmet, kullarının dünya ve ahiret saadeti ve onları kötü yola sevk edip cezalandıracakları fiilleri engelleyen emir ve yasaklar, ilahi buyrukları bildirmek üzere Allah'ın peygamber göndermesini gerektirmiştir.²³⁰

Eş'arî âlimleri Allah'ın peygamber göndermesini yani nübüvveti mümkün görmüştür. Mâtürîdî âlimleri ise bu konuyu vacip olarak görmüşlerdir. Bu vaciplik nübüvvetin hikmetin bir gereği olarak aklen vacip olması anlamındadır. Nitekim Mu'tezilî âlimlerde peygamber göndermeyi vacip olarak nitelendirirler onların vacipliği nübüvvetin Allah'a vacip olması anlamına gelir.

Mu'tezile mensupları genel olarak Allah'ın peygamber göndermek zorunda olduğunu kabul etmiştir. Onlar bu zorunluluğun mutlak ya da mukayyet olduğu yönünde iki görüş bildirmiştir. Bazı Mu'tezilî âlimler Allah'ın mutlak olarak peygamber göndermek zorunda olduğunu söylemiştir. Bu zorunluluğun mukayyet olduğunu söyleyenler ise Allah'ın peygamber göndermesinin vacip oluşunu Allah'ın ezeli ilmine bağlarlar. Allah kendilerine bir peygamber gönderdiğinde bu peygambere inanıp emirlerine uyacağını bildiği kişilere peygamber göndermek zorundadır.²³¹ Kendilerine doğru yolu gösteren bir peygamber gelse de onu inkâr eden kişilere ise peygamber göndermek Allah'a vacip değildir. Ancak Allah, onların bize peygamber gelseydi inanırdık gibi bahane ve mazeretlerini ortadan kaldırmak için onlara da peygamber göndermiştir.

Mu'tezilî âlimlerden Ali-el Cübbâî (ö.303/916) nübüvvetin mümkün olduğunu kabul etmiştir. O daha önce gönderilmiş olan din, silinsin ya da silinmesin

²²⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 177.

²²⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 179.

²³⁰ Nureddin Sabuni, *Mâtürîdîyye Akaidi*, trc. Bekir Topaloğlu, 9. Bs (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 110.

²³¹ Akçay, "Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı", 2001, 235.

peygamberlerin bu dinin ilkelerini takrir etmesi ya da sadece hatırlatması ile bile olsa bir peygamberin gönderilmesi mümkündür der. Kâdî Abdülcebbâr ise peygamber göndermenin mümkün olduğunu ifade etmiş ve bunun kulların yararına olması itibariyle hasen olduğunu vurgulamıştır²³² Yine O, Allah'ın ilmi açısından ise nübüvveti vacip olarak ifade eder. Kâdî Abdülcebbâr zatı itibariyle güzel ve çirkin olmayan fiilleri ve bunların hükümlerini bilmede aklın belirleyici olmadığını söyler. Emaneti vermek, adaletli olmak, şükür etmek gibi fiillerin güzel olduğunu akıl bilir. Yalan, zulüm, nankörlük gibi fiillerin ise çirkin olduğunu akıl bilir. Ancak namazın insanı hayâsızlık ve kötülükten alıkoyduğunu içkinin düşmanlık ve kine insanları yönelttiğini akıl ile bilmek pek mümkün değildir. Bu gibi konuları bize öğretecek olan peygamberlerin gönderilmesi gereklidir. İnsanların faydasına olan bazı hususların peygamber vasıtasıyla insana bildirilmesi faydalı olduğundan Allah Teâla'nın peygamber göndermesi vacip olur.²³³

Mu'tezile'nin nübüvvetin imkânı ile ilgili görüşleri onların beş temel esasanın biri olan adalet prensibi ile ilgilidir. Kâdî Abdülcebbâr'a göre Allah ezeli ilmi ile insanların din ve dünya mutluluklarını sadece peygamberlerin getirdiği hükümlerle mümkün olduğunu bilir. Bu nedenle Allah Teâla'nın bunu kullarına bildirmesi gerekir. Çünkü bu durum kullarının yararınadır. En güzeli yaratmak ise Allah'a vaciptir. Bunun tersini düşündüğümüzde ise Allah'a zulüm nispet ederiz ki bu adalete terstir. Yine Mu'tezilî âlimler bu konuyu husun-kubuh konusuna dair görüşleri açısından ele alırlar. Fiiller zati olarak güzellik ve çirkinlik olarak nitelenir. Akıl bazı bilgiler hariç fiillerdeki güzelliği ve çirkinliği kendi başına bulabilir. Allah'ın nübüvvet kurumunu meydana getirmesi insanın yararınadır ve zatı itibariyle de güzeldir. Bu nedenle peygamber göndermesi Allah'a vacip olur.²³⁴

Mu'tezilî âlimler peygamber göndermek hüsün olduğu zaman vaciptir demişlerdir. Mu'tezile'nin vacip ile kastettiği ise hikmetin gerektirdiği şeydir. Hikmet de kulların yararınadır. Bu vacipliği de başkası değil Allah kendi zatına gerekli kılmıştır.

Mu'tezile mezhebinin bu konudaki görüşlerini özetleyecek olursak onlar peygamber göndermenin vacip olduğu fikrini benimser. Onlara göre akıl vacipleri yerine

²³² Akçay, "Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı", 236.

²³³ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerul'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, trc. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 2: 422.

²³⁴ Abdülcebbâr, *Şerul'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 2: 421.

getirmeye vesile olan şeylerin de vacip yine kötüye sevk edenin de kötü olduğunu bilebilir. Ancak bu fiillerin neler olduğunu bilemez. Yine aklıyla kendisi için neyin lütuf neyin maslahat olduğunu bilemez. İnsan aklının bilmede yetersiz kaldığı bu fiillerin bildirilmesi ancak bir peygamber ile mümkündür. Öyleyse Allah Teala'nın böyle bir peygamberi göndermesi vaciptir. Peygamber göndermemesi ise caiz değildir. Yine O'nlar peygamber göndermenin bizler için lütuf olduğunu söyledikleri gibi peygamber olan kişi içinde lütuf olduğunu söylerler. Çünkü hikmet sahibi olan Allah bir kişiye diğer insanların faydası için zorluk yüklemesi caiz olmaz.²³⁵

Kerrâmiyye de Mu'tezile gibi Allah'ın akıl açısından peygamber göndermek zorunda olduğu yönünde görüş bildirir. Şîa da akaid konularında Mu'tezilî yoldan devam ettiği için nübüvvetin imkânı konusunda da Mu'tezile'nin görüşünü benimsemiştir. Şîa mezhebi imamet konusunu nübüvvet konusu ile ele almıştır. İmameti de tıpkı nübüvvet gibi zorunlu kabul etmiştir. Şiilere göre Allah'ın fillerinden biri de peygamberler göndermesidir. Allah'ın kullarına uyarıcılar göndermesinin pek çok faydası vardır. Allah kullarının yararına olanı yaptığından peygamber göndermesi vaciptir.²³⁶

Zâhirîlerden İbn Hazm (ö.456/1064) konuyu iki açıdan ele almıştır. O nübüvveti ulûhiyet açısından mümkün, insan açısından ise zorunlu olarak açıklar. Nübüvvet, Allah peygamber göndermeden önce mümkün peygamber gönderdikten sonra ise vacip olur. O "vucup" kavramını da şöyle açıklamıştır. Vucup daha önce mümkün olan şeyin sonradan Allah için zorunluluk olacağı anlamında değildir. Bu vucubiyet peygamber gönderildikten sonra nübüvvetin vuku bulmuş olduğu anlamına gelir. Allah fail-i muhtardır. Kadir-i mutlaktır. O'nun fiilleri de bir sebeple illetlenemez. O'nun yaptığı her fiil de adaletli ve hikmetlidir. İnsanlar bir şeyi belli bir sebeple yaparlar ancak Yüce Allah'ın yaptığı her iş belli bir sebep ve illete dayanmaz.²³⁷

Sümeniyye Berâhime ve İbâhiyye olarak adlandırılan gruplar ise peygamber göndermenin aklen imkânsız olduğunu söylemişlerdir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İnsan iyiyi sever kötüden ise hoşlanmaz bu fitrat ile yaratılmıştır. Allah insanlara akıl bahşetmiş insan da aklıyla iyi ve kötüyü birbirinden ayırır. Neyin doğru neyin yanlış

²³⁵ Arslan - Bozkurt, *Sistematik Kelam*, 333.

²³⁶ Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, 2012, 97.

²³⁷ Akçay, "Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı", 2001, 244.

olduğuna hükmeder. Bu nedenle bu gruplara göre bir peygambere gerek ve ihtiyaç olmayacaktır.²³⁸

İslam filozofları âlemdeki düzenin korunması için peygamberin gönderilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu dünyada ve ahirette insanların saadete erebilmeleri için âlemdeki düzenin korunması şarttır. Bu dünyanın korunması da ancak peygamber ile mümkündür. Peygamber göndermesi insanın hayrına olduğu için Allah'ın peygamberler göndermesi aklen zorunludur.²³⁹ Fârâbî bu konuda şu görüşü bildirir. Yeryüzünde üstün birtakım özelliklere sahip kişiler vardır. Bu insanların varlığı da tecrübe ile sabittir. Onların kendi çabaları ve üstün nitelikleri ile faal akıl ile irtibat kurmaları mümkündür. O halde peygamber olmak aklen mümkündür.²⁴⁰ Görüldüğu gibi İslam filozofları nübüvvetin imkânı konusunda, nübüvvetin mümkün olduğunu benimsemiş ve peygamber olmanın mümkün olduğunu belirtmişlerdir.

İbn Sînâ (ö.428/1037) bu konuyu daha ayrıntılı olarak ele almış ve deliller ortaya koymuştur. İbn Sînâ nübüvvet konusuna sadece metafizik yönden yaklaşmamıştır. O nübüvvetin gerekliliğini toplumsal bir ihtiyaç olarak ele almış ve bu yönden açıklamalarda bulunmuştur. İnsan sosyal bir varlıktır. Yaşamını devam ettirmesi için de diğer insanların yardımına muhtaçtır. Toplumsal bir iş bölümü ile ancak kişi hayatını devam ettirebilir. İş bölümü de insanlar arasında adaleti sağlamaya yardımcı kanunlar ile mümkün olacaktır. Bu kanun ve adaletin belirlenmesinde ise peygambere ihtiyaç vardır. Bu kanunları eğer insan belirler ise aralarında anlaşmazlık meydana gelir. Herkes kendi aklına uygun olanda ısrarcı olur. Ayrıca insan menfaati için adaleti devre dışı bırakabilir. Böyle bir durumda anlaşmazlık ve kargaşa baş gösterecektir. Allah insanları bu anlaşmazlıklar ve kendi görüşleri ile baş başa bırakmamıştır. İlahi inayete uygun olan budur. Bu nedenle insanlar için pek çok faydanın olduğu nübüvvet kurumunu ihdas etmek ve peygamber göndermek mümkündür. Mevcut olmaması ise imkânsızdır.²⁴¹İbni

²³⁸ Sabuni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 109.

²³⁹ Akçay, "Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı", 241-242.

²⁴⁰ Fârâbî, *el- Medînetü'l- Fâdıla* (Beyrut, 1985), 134-135; Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, 2012, 110-112.

²⁴¹ Hülya Alper, "İbn Sînâ ve Bâkılânî Örneğinde İslam Filozofları ve Kelamcılarının Nübüvvet Anlayışının Kur'an-i Perspektif ile Değerlendirilmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, 28 (2005): 56-57.

Sînâ'nın nübüvvetin gerekliliğini toplumsal yönden ele aldığı ve nübüvveti bu yönüyle açıkladığı görülmektedir.

3. Nübüvvetin Gerekliliği

Kur'an-ı Kerim'de insanların irade yönünden zayıf olduğuna, ahlaki açıdan yetersizliğine vurgu yapılmaktadır. Zaman zaman insanlar bir takım menfaatleri göz önüne aldığı anda fitrattan uzaklaşmış ve ahlaki açıdan aşağı bir konuma inebilmiştir. Allah bir lütuf ve rahmet olarak kullarına doğru yolu göstermesi için peygamberler göndermiş kullarını kötülüğün ve ahlaksızlığın içinde kalmaktan kurtarmıştır. Hz. Âdem ile başlayıp Hz. Muhammed ile son bulan nübüvvet kurumu insanlığı zulüm ve kötülüklerden kurtarıp hak yola çağırmıştır.

İnsanların genel itibariyle kendilerini var eden yaratıcının olduğuna inandıkları görülür. Kişilerin ihtilaf ettikleri konunun genellikle peygamberlik kurumu üzerinde yoğunlaştığı bir gerçektir. Pek çok filozofun Allah'ın varlığına inandığı ancak nübüvveti şüphe ile yaklaştığı hatta onu reddettikleri görülmektedir. Nübüvveti reddedenlerin ileri sürmüş oldukları delillere baktığımızda pek çoğunun akla yaptıkları vurgu göze çarpmaktadır.²⁴² Nitekim akla yapılan bu vurgu hem Berâhime ve Sümeniyye gibi nübüvveti reddeden gruplarda hem de Hristiyanlık bünyesinden çıkmış olan Deistlerde gözlemlenen bir husustur.

Nübüvvet ilahi dinlerce zaruri bir kurum olarak görülmüştür. Peygamberler ve onların insanlara ilettikleri vahiy, kişilerin hem dünya hem de ahiret mutluluğunu elde etmesini sağlar. İnsan akıllı, irade sahibi, şuurlu bir varlıktır. Ancak nasıl ki insanın duyu organları sınırlıysa aklının da bir sınırı vardır. Kişi bu dünyada aklıyla iyiyi, kötüyü, faydalı ve zararlıyı bilebilir. Yine insan aklıyla kendisini ve bu âlemi var eden bir yaratıcının varlığına ulaşabilmektedir. Ancak kişinin aklıyla metafizik alanla ilgili birçok şeye ulaşması mümkün değildir. Ahiret ahvali ile ilgili hususlar da bunun gibidir. Ahiretin olabileceğine akıl imkân verebilir fakat orayla ilgili ayrıntıları vahiy olmadan veya peygamber bildirmeden bilebilmesi imkânsızdır. Yine Allah'a ibadet etmenin gerekliliğine akıl hükmedebilir fakat neyin ibadet olduğunu aklın bilmesi mümkün

²⁴² Önal, "İslam Kelamı'nda Nübüvvet'in Mahiyeti Kapsamı ve Gerekliliği", 157.

değildir. İşte bu gibi aklın yetersiz kaldığı durumlarda bir peygamber ve vahye ihtiyaç vardır.²⁴³

İnsanın aklı ve duyularıyla Allah'ın muradını keşfedip hayatına uygulaması mümkün değildir. Çünkü dünya hayatından sonraki hayata dair bilgiler ancak bir peygamberin haber vermesiyle bilinebilir.²⁴⁴ Yine insan duyu organları ile Allah'ı algılayamaz. Akıl, Allah'ın varlığına ulaşabilir ancak Allah'ın sıfatları, Allah-insan, Allah-kâinat ilişkisini ya da ulûhiyet ile ilgili konularda belli bir noktaya kadar ulaşsa da bunlar hakkında tam ve yeterli bir bilgiye ulaşması söz konusu değildir.²⁴⁵

Peygamberlerin getirmiş oldukları vahiyler akla uygundur. Akıl ve vahiy birbirine zıt olamaz. Vahiy anlayacak olan akıldır. Akıl olmadan vahiy kişi için bir anlam ifade etmeyecektir. Kelam âlimleri peygamberlik kurumunu zaruret-i dinniye'den kabul etmişler, Allah'ın peygamberler göndermesinin vacip mi, caiz mi yoksa mümkün mü olduğunu tartışmışlardır.

Selef âlimleri akaid konusundaki genel tutumlarına paralel olarak nübüvvet konusunda şu görüşü bildirmişlerdir. Selef âlimlerine göre akıl sayesinde bazı temel gerçekler kavranabilir. Ancak ayrıntılara inildiğinde akıl tek başına yetersizdir. Aklın ulaştığı bilgiler din olmadan hiçbir anlam ifade etmeyecektir. Allah'ın isim, sıfat ve fiilleri, ahiret hayatı gibi konuları akıl tek başına bilemez. Selefilere göre iyi ve kötüyü ayırt etmek ve Allah'ın rızasına ulaşmak peygamberlerin getirdiklerine uymakla gerçekleşir.²⁴⁶

Gazzâlî (ö.505/1111) ve Fahreddin Râzî ispat-ı nübüvveti kendilerine has bir metot, bağımsız bir tez ve delil ile ortaya koymuşlardır. İslam düşüncesinde âlimler nübüvvetin ispatını karşı görüşün iddialarını ele alıp, bu fikirleri çürütmek şeklinde temellendirmişlerdir.²⁴⁷

Daha önce de söz ettiğimiz gibi geçmişten bu güne bakıldığında insanların şüphelerinin Allah'ın varlığı noktasında değil de peygamberlik ve peygamberlere iman etme noktasında toplandığı görülür. İslam filozofları ayrı tutulacak olursa genel itibarıyla

²⁴³ Önal, “İslam Kelamı’nda Nübüvvet’in Mahiyeti Kapsamı ve Gerekliliği”, 158.

²⁴⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 229.

²⁴⁵ Önal, “İslam Kelamı’nda Nübüvvet’in Mahiyeti Kapsamı ve Gerekliliği”, 159.

²⁴⁶ Akçay, “Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı”, 221.

²⁴⁷ Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, 2012, 200.

felsefecilerin Allah'ın varlığına inandıkları ancak peygamberlere ve onların getirdikleri dini hükümlere inanmadıkları gözlenmiştir.²⁴⁸ Bu filozofların hareket noktalarının akıl olduğu açıktır. Onlar akılları ile Allah inancına ulaşmış ancak peygamber ve dinlere karşı olumsuz bir tavır takınarak bunları reddedip akılları ile ulaştıkları tabii bir din anlayışını benimsemişlerdir. Deistlerin de bu görüşü benimsedikleri görülür.²⁴⁹

Ancak şu da gözden kaçırılmamalıdır ki peygamberliğin ispatı Allah'ın varlığının ispatı ile doğrudan ilgilidir. Bundan ötürü kelam âlimleri akaid ve kelama dair yazmış olduğu eserlerinde Allah'ın zatı ve O'nun sıfatlarına önem vermiş ve eserlerinde bu konuları detaylıca tartışmışlardır. Çünkü Allah'ı ve O'nun sıfatlarını kabul eden bir kişi Allah'ın peygamberler gönderilmesini de kabul edecektir. Bu sıfatları kabul eden kimse O'nun peygamber göndermesinin de makul olduğunu anlayacaktır.²⁵⁰

Gazzâlî, insanda yaratılan ilk duygunun dokunma olduğunu belirtir. Dokunma duyusunu görme işitme ve tatma duyuları takip eder. Sonra kişiye temyiz yeteneği bahşedilir. Daha sonra da bir üst aşamaya geçilir ve insana akıl yetisi verilir. Akıl ile kişi duyularla algılayamadığı ya da ulaşamadığı şeylere ulaşılır. Akıl evresinden sonra ise başka bir evre gelir. Bu evreden sonra kişiye nübüvvet gözü adı verilen başka bir göz verilir. Kişi bu gözle aklın kavramakta yetersiz kaldığı şeyleri kavrar.²⁵¹ Akıl sahibi bazı insanlar nübüvvet ile ulaşılan konuları inkâr eder ve bu durumu imkânsız görür. Bu kişileri Gazzâlî cahil olarak nitelendirir. Bu kişiler nübüvvet aşamasının kendilerinde bulunmayışını ileri sürerek nübüvvetin bulunmadığı yanılışına düşmüşlerdir.²⁵²

Allah nübüvveti anlayabilmeleri için kullarına rüyayı örnek sunmuştur. Çünkü insanlar rüya halinde doğrudan ya da dolaylı olarak gayb hakkında ve ileride olacaklar hakkında bilgi sahibi olabilmektedir.²⁵³ İnsan aklının kavramakta aciz ve yetersiz kaldığı anda insanda yeni bir göz açılır. İşte nübüvvet bu yeni açılan gözdür. Bu safhaya erişen

²⁴⁸ Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, 2012, 200.

²⁴⁹ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü* (İstanbul: Akçağ Yayınları, 1981), 64.

²⁵⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 176.

²⁵¹ İmam Gazzâlî, *el- Münkız Mine'd-Dalâl*, trc. Şemseddin Yeltekin (İstanbul: Geleneksel Yayıncılık, 2015), 93-94.

²⁵² Gazzâlî, *el- Münkız Mine'd-Dalâl*, 94.

²⁵³ Gazzâlî, *el- Münkız Mine'd-Dalâl*, 95.

insan bu göz sayesinde gayb ile ilgili haberleri ve aklın anlamakta yetersiz kaldığı durumları idrak eder.²⁵⁴

Yine Gazzâlî nübüvvetin gerekliliği ile ilgili görüşlerine şu şekilde devam eder. Nübüvvetin mümkün olduğunun delili onun var olmasıdır. Varlığının delili ise akıl yoluyla elde edilmesi mümkün olmayan bazı tıp ve astronomiye dair bilgilerin varlığıdır. Bu bilgilerin deney ve tecrübe ile kazanılması mümkün değildir. Örneğin astronomiyle ilgili bazı konular vardır ki bu olaylar bin yılda bir gerçekleşir. Bin yılda gerçekleşen bir olayın deney ile elde edilmesi söz konusu değildir. Bu nedenle akıl ile idrak edilmesi mümkün olmayan bazı meselelerin anlaşılmasında deney ve gözlem haricinde başka bir yol gereklidir. İşte bu yol da nübüvvet yoludur.²⁵⁵

Gazzâlî nübüvvetin ispatında mûcizenin tek delil olamayacağını söyler. Mûcizeler bazen sihir ve büyü ile başka kişiler tarafından gösterilebilir. Ayı yarmak, asayı yılanı dönüştürmek gibi şeyler sihirle de gerçekleştirilebilir. Mûcizeyi nübüvvete inanmada tek delil kabul eden bu olaylar karşısında şüphe edebilir ve kuşkuyla düşebilir.²⁵⁶

Kelamcılar genel itibarıyla nesneleri iki gruba ayırır. Birincisi aklın müstakilen kavradığı ikincisi ise aklın müstakil olarak kavrayamadığı nesnelerdir. Bu evreni var eden bir yaratıcının olduğu aklın müstakilen kavradığı meselelerdendir. İnsan aklı ile kâinattaki mükemmellikten hareketle bu evreni ve kendisini yaratacak bir mükemmel varlığın olduğuna ulaşacaktır. Bu hususta peygamberler, insanların aklı ile ulaştıkları bu hususu destekler. Böylece akıl nakil ile kuvvetlenmiş olur. Ayrıca insanların bu hususta mazeretleri de ortadan kalkmış olur. Nitekim bu konu Kur'an-ı Kerim de; şu ayet-i kerimelerde vurgulanmaktadır;

*“ Müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdik ki, peygamberlerden sonra insanların Allah’a karşı bir bahaneleri olmasın. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir ”*²⁵⁷

²⁵⁴ Gazzâlî, *el- Mînkız Mine'd-Dalâl*, 96.

²⁵⁵ Gazzâlî, *el- Mînkız Mine'd-Dalâl*, 96-97.

²⁵⁶ Gazzâlî, *el- Mînkız Mine'd-Dalâl*, 100.

²⁵⁷ Nisa 4/165

*“Eğer biz onları o Kur’an’dan önce bir azap ile helâk etseydik mutlaka, “Ey Rabbimiz! Keşke bize bir peygamber gönderseydin de alçalıp rezil olmadan önce ayetlerine uysaydık” derlerdi.”*²⁵⁸

*“Andolsun, Allah, mü’minlere kendi içlerinden; onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitab ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler.”*²⁵⁹

İnsanların ahirette peygamber gönderilseydi iman edecektik yönünde bir mazeret öne sürmemeleri için Allah, insanları sadece akılları ile bırakmamış peygamberler göndererek bu konuyu nakil ile de desteklemiştir.²⁶⁰

Bu konu ile ilgili de âlimler üç delil öne sürmüşlerdir.

1. Allah Teâlâ insanları yalnız kendisine ibadet etmesi için yaratmıştır. Ancak ibadetlerin nasıl olacağı, nasıl yapılacağını insan tam olarak kavrayamaz. Bunlar ancak bir peygamberin bildirmesiyle açıklığa kavuşabilir. İnsan akli ibadetlerin keyfiyetini anlamaktan acizdir.
2. İnsanlar, şehvet ve gaflet ile yaratıldığını heves ve şehvetin kişiyi kötülüğe sürüklediğini insanın hevasına uyup kötülük yaptığında onları uyaracak, doğruyu söyleyecek bir peygambere, yol göstericiye ihtiyaç olduğunu söyleyerek mazeret ileri sürebilirdi.
3. İnsan, akli ile imanın iyi olduğunu küfrün ise çirkin olduğunu bilir. Ancak küfrün ebedi bir azaba uğratacağını, iyi işler yapmanın da sevap kazandıracağını ve mükâfatlandırılacağını bilemezdi. Peygamberler, insanlara iyi ve kötüyü açıklamış ahirette insanların mükâfat ya da cezaya uğrayacağını haber vermiştir. Dolayısıyla kişinin bu konuda öne süreceği bir mazereti de kalmamıştır.²⁶¹

Aklın tek başına kavrayamadığı hususlarda peygamberler gönderilmesinin gerekliliği ile ilgili bazı deliller zikredilmiştir. Bu görüşleri şöyle özetleyebiliriz.

²⁵⁸ Taha 20/134

²⁵⁹ Al-i İmran 3/164

²⁶⁰ Râzî, *Kelama Giriş el- Muhassal*, 240.

²⁶¹ Râzî, *Kelama Giriş el- Muhassal*, 241.

1. Nübüvvet kurumu Allah Teâlâ'nın adalet, hikmet ve ihsan sahibi oluşunun bir gereğidir.
2. İnsan yapısı itibariyle siyasi bir varlıktır. Anlaşmazlığa sebep olacak bir yapısı da vardır. Bu anlamda itaatin gerekliliği ve kötülüklerinde engellenmesi için bir şariatçının şariat koyması gereklidir. İnsanın hayatını devam ettirebilmesi, sosyal düzenin sağlanması için nübüvvet kurumuna ihtiyaç duyarız. İnsanlar arasında meydana gelen ihtilafları çözmek için peygamberlik kurumu gereklidir.
3. İbadetlerin yapılış şekli insana bırakılacak olsaydı herkes kendi ibadet şeklini yapar kendisi gibi hareket etmeyi de kınardı. Bu da toplumda kargaşaya neden olurdu ki peygamberler gönderilerek bu sorun engellenmiştir. Allah'ın insanlara vermiş olduğu nimetlere kulun nasıl teşekkür edeceğini bilmesi için nübüvvet ihtiyacı duyarız.
4. Akıllar değişiktir. Her akıl farklı düşünür, olgun bir akıl ise zor bulunur. Bu yönüyle akılların ihtilaf ettikleri konuda peygamberler üst bir akıl olmuştur. İnsan aklının yanılgısı nübüvvet olan ihtiyacı göstermektedir. Aklın yetersiz kaldığı yerlerde nübüvvet kurumuna ihtiyaç vardır.
5. Faydalı işler, meslekler ve sanatlar bazı peygamberlerin eliyle yapılmış ve yayılmıştır.
6. Siyaset ve ahlakı her kişinin bilmesi gerekir. Bunları öğretecek biri gerekir ki bu kişi peygamberlerdir. Onlar ahlakın en güzel örnekleri olmuşlardır.
7. İnsan için güzel ve çirkin kavramları göreceli olabilir. Nitekim insanın güzel olarak nitelendirdiği şeyler şeriata göre kötü olabilir. İnsan bunları anlamakta ve idrak etmede aciz kalabilir. Bu konuda peygamberler yol göstericilerdir. Kişiye neyin kendisi için faydalı neyin de zararlı olduğunu bildirmek için peygamberlik kurumu zaruridir.²⁶²

Peygamberliğin gerekliliği hususunda genel itibariyle İslam âlimleri “mümkündür, akıl da bunu gerektirir” ifadesini kullanmışlardır. Allah'ın kullarına emir ve yasaklarını açıklayacağı, aklın kavramakta aciz kaldığı hususları bildirmesi, kullarına bir rahmetidir.

²⁶² Râzî, *Kelama Giriş el- Muhassal*, 242-244; Arslan - Bozkurt, *Sistematik Kelam*, 336-339.

Bu durum akla ters değil aksine akla uygun bir durumdur. Allah Teâlâ hem zararlı hem faydalı şeyi yaratmıştır. İnsana akla zararlı olanı faydalıdan, zehiri ilahtan ayırma imkânı verilmemiştir. İnsanın tecrübe ile bunları test etmesi ise mümkün değildir. Bu nedenle Allah insanlara peygamberler göndererek ahirette mükâfat ve cezalandırmanın olacağını, dünyada onun için neyin zararlı neyin faydalı olacağını haber vermiştir.²⁶³

Peygamberler aklın bilmekten ve idrak etmekten aciz olduğu hususları getirmişlerdir. Akılların vereceği hükümler üçtür, vacip, mümtene ve caiz. Akıl vacip ve mümtene hakkında hüküm verebilir ama caiz konusunda olumlu ya da olumsuz bir hüküm verir ve bu konuda duraksar. Bu konuda peygamber insanı uyarır faydalı olanı yapmasını isterken zararına olandan da kaçınmasını ister. Yine aklın kavradığı bir şeyin peygamberler tarafından açıklanması da anlaşılır bir durumdur. Bunun gayesi kişiye kolaylık sağlamaktır. Çünkü bu gibi hususları anlayabilmek için kişinin devamlı olarak tefekkür etmeye, gözlem yapmaya, araştırmaya ihtiyacı vardır. İnsanın da sürekli bunlarla uğraşması söz konusu değildir. Allah Teâlâ'nın peygamberleri aracılığıyla bu hususları kullarına bildirmesi O'nun lütuf ve rahmetinin göstergesidir.²⁶⁴

Selefiyye, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye, Mu'tezile ve Şîa arasında peygambere ihtiyaç olmaması gibi bir görüş yoktur. Bu ekoller peygamberliğin gerekliliği ve önemi üzerinde durmuşlardır. Bu ekoller arasında nübüvvet görüşü ile ilgili temel fark peygamberliğin aklen vacip ya da mümkün mü olduğu konusundadır. Ayrıca peygamber gönderilmeden kişinin aklıyla Allah'ın varlığını bilmesinin gerekli olup olmadığı gibi hususlarda bu kelim ekollerince tartışılmıştır. Selefiyye ve Eş'ariyye peygamber göndermenin Allah için vacip değil mümkün olduğunu söylemişlerdir. Allah'a herhangi bir zorunluluk addetmek söz konusu olamaz. Bu nedenle Allah'ın insanları doğru yolu bulmaları için peygamber göndermesi mümkündür.²⁶⁵

Mâtürîdiler, peygamber göndermenin aklen mümkün olduğunu ancak Allah'ın hikmeti açısından ise vacip olduğunu söylemişlerdir.²⁶⁶ Onlar bu konuyu genelde hikmet teorisi ile açıklamışlardır. Örneğin Ebü'l-Muîn en-Nesefî 'ye göre peygamberlik konusu pek çok kelamcı tarafından zorunlu olarak görülmemiştir. Kelamcılar bu konuda mümkün

²⁶³ Sabuni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 99-100.

²⁶⁴ Sabuni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 100.

²⁶⁵ Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, 102.

²⁶⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't- Tevhîd Tercümesi*, 216; Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 45.

tabirini kullanmışlardır. Ancak sorgulayıcı âlimler hikmetin gereği olarak vaciptir şeklinde ifade etmişlerdir.

Mu'tezile ve Şîa, peygamberliğin insanlar için faydalı olması, Allah'ın ise en faydalı ve hayırlı olanı yaratması gerektiğinden peygamber göndermenin Allah için vacip olduğunu söylemişlerdir. İnsanın ilahi bir bildirim olmadan akli ile Allah'ın varlığını bilebilmesi hususunda Eş'ari ve Mâtürîdiler farklı görüşler beyan etmiştir. Eş'ariler dini bildirim olmadan insanların Allah'ın varlığına ulaşamayacağı ve dolayısıyla bundan da sorumlu olamayacağı görüşündedir. Mâtürîdî kelmacıları ise insanın akli ile Allah'ın varlığına ulaşacağını ve bundan da sorumlu olduğunu söylemişlerdir.²⁶⁷

Mu'tezile mezhebi beş temel esasları olan adalet prensibini peygamberlik meselesi ile de ilişkilendirmiştir. Adalet prensibine göre Allah Teâlâ'nın kullarının maslahatına olan şeyleri peygamberleri aracılığıyla iletmesi vaciptir. O'nu terk etmesi ise vacibin yapılmaması demektir. Adalet prensibine göre Allah'ın kendisine vacip olanı ihmal etmemesi gerekir. Nübüvvet, Allah'ın kullarının iyiliği için Allah'ın peygamberler göndermesinin hasen olduğuna Allah'ın insanlara peygamber gönderdiğine ve peygamberlerin de getirmiş oldukları dini buyruklara uymanın vacip olduğuna inanmak demektir.²⁶⁸ Görüldüğü gibi Mu'tezile mezhebi peygamberliğin gerekliliği meselesini adalet prensibi ilkesi ile açıklamıştır.

Kâdî Abdülcebâr nübüvvet konusunda başta gelen muhaliflerinin Berâhime olduğunu söyler. Bu grubun Allah'a, onun varlığı ve birliğine, adaletli olduğuna inandıklarını söyler. Ancak bu grup Allah'a inanmakla birlikte peygamberlere inanmamakta nübüvvet kurumunu inkâr etmektedir. Ayrıca onlar dinin emrettiği namaz ve hac ibadetlerinde yapılan bir takım uygulamaları da akıl dışı bulduklarını söyleyerek reddetmişlerdir. Berâhime nübüvveti inkârındaki akıl merkezli söyleminin yanında peygamberliğin ispatının mûcize ile olduğunu, mucizelerin ise sihir, büyü ve göz boyama türünden şeyler olabileceğini, iddia ederek nübüvveti itibar edilmeyeceğini söylemişlerdir.²⁶⁹

²⁶⁷ Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, 124.

²⁶⁸ İlyas Çelebi, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebâr*, 1.Baskı (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 313.

²⁶⁹ Abdülcebâr, *Şerul'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 2: 422.

Kâdî Abdülcebbâr Berâhime 'ye şöyle cevap vermektedir. Akıllı olan her kişi iyi fiilleri yapmayı kötü olanı da terk etmeyi bilir. Ancak aklımız iyi ve kötü olan bütün fiilleri anlayıp kavramaktan acizdir. Çünkü aklımızla bizim için neyin fayda sağlayacağını ve neyiz zarar vereceğini bilemeyiz. Bu nedenle insanın hataya düşmemesi için Allah Teâlâ'nın iyi ve kötüyü bildirmesine ihtiyaç duyarız. Bu ise bir peygamber gönderme ile mümkündür. Bu nedenle Allah Teâlâ'nın bir peygamber göndermesi vaciptir deriz. Çünkü yerli yerinde ve isabetli olan şeylerin Allah'a vacip olması kaçınılmaz olduğu gibi, güzel olan şeyler de vaciptir. Bu ikisi birbirinden ayrılamaz.²⁷⁰

Kâdî Abdülcebbâr Berâhime 'nin görüşlerine yine şu şekilde cevap verir. Genelde faydalı olanın iyi, zararlı olanın da kötü olduğu akılla bilinir. Ancak her fiilin faydalı mı zararlı mı olduğunu akılla bilmek mümkün değildir. İşte bu tür fiillerin durumunu bildirmek üzere peygamberler gönderilmiştir. Onlar Allah Teâlâ'nın aklımızda tertip etmiş olduğu hakikatleri takrir etmiş ve bunların açıklamalarını yapmışlardır. Bu durum şu örnekle açıklanabilir. Bir doktor şu senin için yararlıdır dediğinde yararlı olan şeyi almak gerektiğini bildiğimizden ayrıca bize zararlı olan şeylerden de kaçınmamız gerektiğinden doktorun söylediğini yaparız. Peygamberlerin getirdiği bilgilerde aynı böyledir. Bir fiilin hem akılla hem de nakille bilinmesi her birinin ayrı bilinme yolu olduğunu ortadan kaldırmaz. Yine amellerdeki iyi ve kötü olma yönlerinin hiçbir zaman değişmediğini söylemek mümkün değildir.²⁷¹

Kâdî Abdülcebbâr'a göre Eş 'ariler akılla iyi ve kötünün bilinmeyeceğini, emir ve yasakların ancak peygamberler ile bilinebileceğini söyleyerek peygamber göndermeyi bir lütuf olmaktan çıkarmışlardır. Onlar nübüvveti hiçbir hikmet aranmayan imani bir mesele haline getirmişlerdir. Hâlbuki peygamberlik kurumu Allah'ın adaleti ile alakalı ve akılla temellendirilebilecek bir konudur. Kâdî Abdülcebbâr, Yahudi ve Hristiyanlardan bazılarının Hz. Muhammed'in Araplara gönderilmiş bir peygamber olduğu iddialarını da eleştirir. Onların Hz. Muhammed'e bu nedenle inanmadıklarını söylemelerinin hiçbir şekilde Kur'an ve Hz. Peygamberin ifadeleri ile bağdaşmayacağını söylemiştir.²⁷²

²⁷⁰ Abdülcebbâr, *Şerul'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 2: 422.

²⁷¹ Çelebi, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebbâr*, 315.

²⁷² Çelebi, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebbâr*, 315-316.

Mu'tezile açısından peygamberlik kurumuna yöneltile temel itiraz noktalarını şu şekilde sıralayabiliriz. Birincisi akıl kendisi için neyin iyi neyin kötü olduğunu bilmeye güç yetiremez. Bazı şeyleri bilse dahi bunları bütün detayları ile bilmek ve neyin lütuf neyin de lütuf olmadığını tam olarak ayıramaz. Bu nedenle aklın kavramakta yetersiz kaldığı durumlarda bir peygambere ihtiyaç duyulmaktadır. İkincisi peygamberlerin iddialarını kanıtlayan mûcizelerdir. Üçüncüsü ise mûcizelerin hiçbir şüpheyi meydana vermeyecek bir şekilde bize aktarılmış olmalarıdır.²⁷³

Mu'tezile mensupları mûcize kavramı üzerinde de özellikle durmuşlardır. Bu konuda belirtmiş oldukları en önemli iddia da mûcizelerin sadece peygamberlik iddiasında bulunan kimselerin zatlarında ilintili olarak gerçekleşmiş olmasıdır.²⁷⁴

Bu onların iddialarının doğruluğu anlamına gelir. Mûcizeleri sihir, büyü, hile gibi şeylerden ayıran temel ölçüt, gösterilen mûcizelerin başka insanlar tarafından tekrar yapılamamış olmasıdır. Her peygamberin kendisine özgü bir mûcizesi vardır. Bu mûcizeler başkaları tarafından aynıyla tekrarlanamamıştır. Mu'tezile mensuplarına göre Hz. Muhammed'in peygamberliği diğer peygamberlere kıyasla daha açık ve sağlam delillerle ispatlanmaktadır. Çünkü o kendisine inanmayanlara bizzat Kur'an-ı Kerim ile meydan okumuş onun bir benzerini getirmelerini istemiş ve bunun asla mümkün olamayacağını vurgulamıştır. Onun bu meydan okuması bütün asırları kapsamaktadır. Bu meydan okumaya hala cevap verilemediğine göre de Kur'an'ın mûcize oluşu ile ilgili hiçbir tereddüt kalmamıştır.²⁷⁵ Kur'an yaşayan mûcize olarak varlığını devam ettirmektedir.

Kısacası Mu'tezile mensuplarına göre nübüvvete duyulan ihtiyaç aklen sabit olup ve peygamberlik iddiasında bulunan kişinin peygamberliği mûcize ile ispat edildikten sonra, onların getirmiş oldukları esasları kabul etmek gerekir. Bunu inkâr etmenin hiçbir tutarlı tarafı yoktur. Akıl her ne kadar iyiyi ve kötüyü ayırt etse de kendisi için faydalı ve zararlı olanı bütün detayları ile bilemez. Bu nedenle Berâhime gibi grupların, ibadetlerin zaman, yer ve şekil konusunda yaptıkları itirazlar son derece yersiz ve anlamsızdır. Bu konuda

²⁷³ Metin Özdemir, "Mu'tezile'nin Nübüvvet Müdafaası", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006): 133.

²⁷⁴ Özdemir, "Mu'tezile'nin Nübüvvet Müdafaası", 133.

²⁷⁵ Özdemir, "Mu'tezile'nin Nübüvvet Müdafaası", 133-134.

akıl açısından kulları için neyin faydalı olacağını en iyi şekilde bilen Allah’a güvenmek ve O’na teslim olmak gerekir.

Mâtürîdî ’ye göre Allah Teâlâ canlıları kendileri için belirlediği süreye kadar varlıklarını devam etmek için yaratmış, hayatın devamını ise gıdalara bağlamış uzun yaşamayı insanlara sevdirmiştir. Eğer Allah insanlar için emir ve yasaklar göndermeseydi insanlar arzu ve şehvetlerine kapılıp umduğu şeylere hızlıca yönelecekti. Tüm insanlardaki bu arzu ve şehvet ile hareket etme neticesinde de bir çekişme ve tartışma meydana gelecektir. Bu da onları neticede birbirlerini ortadan kaldırmaya dahi sevk edebilecektir. Bu nedenle Allah Teâlâ, insanlar her türlü ahlaksızlık ve tecavüzden korunsun diye helal ve haramı, emir ve yasakları, kendine ait olanı ve olmayanı insanlara bildirmiştir.²⁷⁶

Peygamberler insanlara adalet ve doğruluğu öğretmiş bunların zıddı olan zulüm ve yalanı yasaklamıştır. Onlar bunu mahiyeti anlaşılmayan her şeyi açıklığa kavuşturmak için yapmışlardır. Ancak bu sayede beşeri davranışlar övgüye layık bir konum elde eder.²⁷⁷

Nefsin yapısında kurtuluş umduğunda belki de onu helake götürecek ve fayda beklediğinde ona zarar getirecek bir bilgisizlik ve hoyratlık vardır. Bu durumda onu bütün davranışlarının sonuçlarını bilen bir peygambere inanmaya gerektiğine götürür. Kişi nefsinin ancak bu şekilde eğitebilir.²⁷⁸

Toplumların nübüvvete olan ihtiyaçlarından biri de çeşitli sanat ve mesleklerde kendini gösterir. İnsanların bir mekânda sıcaktan ve soğuktan korunması hangi hayvanların zararlı hangilerinin faydalı olduğu, yine toplumların gerek din gerek dünya işlerinin temelini oluşturan ticaret ile ilgili ihtiyaçları yine diller, isimler sanatlar, tıp ve mesleklerin tamamı şehir ve ülke yolları, hayvanların eğitimi ve kullanılma yöntemi gibi hususlara akıl ile değil peygamberlerin öğreticiliği ve yol göstericiliği ile öğrenilip uygulanmıştır. Yine İmam Mâtürîdî bazı insanların bazı insanlara gidip akıl danıştığını, tavsiye aldığını belirtir. Bu durum insanların başkasından yardım alma ve başkasına ihtiyaç duyma gibi özellikler taşıdığını gösterir. Kendi akıllarını yetersiz gördüklerinden

²⁷⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 222.

²⁷⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 224.

²⁷⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 224.

bu yola başvurmuşlardır. İyi niyetli ve güvenilir bir kimseye başvurmak bu durumda akli bir gereklilik olarak ortaya çıkar. Bu da peygamberler ile mümkün olacaktır.²⁷⁹

Akıl da peygamberlere olan ihtiyacı gerekli görür. Bu konudaki temel örnek insanlar arasındaki bazı anlaşmazlıklardır. Herkes kendi düşüncesinin en doğru ve isabetli olduğunu ileri sürer. Bu da insanları anlaşmazlığa götürür. Anlaşmazlık ise her türlü bozgunculuk ve çöküntünün temel sebebidir. Bu durumda tüm akılların başvurabileceği, insanı yaratılış amacındaki bilgiye yönlendirecek birine ihtiyaç duyulmaktadır. Yine dünyadaki bilgiler farklı farklıdır. Her âlimin tespit ettiği bilgi diğerinin yanında bulunandan farklıdır. Kulların sahip olmayacakları ancak faydalarına da olan bu bilgiler Allah nezdinde mevcuttur. Biz o bilgilere de peygamberler aracılığıyla ulaşmaktayız.²⁸⁰

Kişi ya aklının gösterdiği yola başvuracak ya da kendisinden daha akıllı kişilerinin yolunu benimseyecektir. Eğer birincisini tercih ederse farklı akılların ortaya koyduğu sonuçları uzlaştırıp kendi aklına uygun hükmeden herkesin de doğru sonuca ulaştığını söyleyecektir. Bu durumda aklına güvenen herkesin ulaştığı sonucun haklı olduğunu onaylaması ortaya çıkar ki insan aklının çeliştiği gerçeği bu durumu geçersiz kılar. Kişi eğer ikinci yolu seçerse kişinin aklı Allah nezdinde insanlara gelmiş bir elçi konumuna geçer. Ayrıca dünya meşgaleleri ve birtakım sorunlar aklın sağlıklı bir şekilde çalışmasını engelleyebilir. Üzüntüler, insan yapısından kaynaklanan sıkıntıları insanın dünya sevgisi bir takım arzu, istekleri ve hırsı insan aklını meşgul eder. Gerçeği anlamaktan alıkoyabilir. Bu nedenle insanlara yol gösterecek onları ihtilafa düşecekleri konularda uyaracak ve doğru yola iletecek bir elçinin bulunması zorunlu hale gelmiştir.²⁸¹

Ayrıca duyu organlarımızda bazı arızalar meydana gelebilir. Duyu organının kaybı, uzaklık, görülecek nesnenin çok küçük olması bazı duyuların görevlerini tam manasıyla yapmasını engelleyebilir. İşte akıl da tıpkı bunun gibidir. Aklın bir sınırı vardır. Bazen isabet eder bazen de isabet edemez.²⁸²

Berâhime 'nin peygamberlik kurumunu eleştirdiği ve bu eleştirilerin öne çıktığı dönemde İmam Mâtürîdî akıl ile çeliştiği nedeniyle nübüvvet ve vahyi reddeden bu

²⁷⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 226.

²⁸⁰ Sabuni, *Mâtürîdîyye Akaidi*, 228.

²⁸¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 228.

²⁸² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 229.

deistik tutumlar üzerinde önemle durmuştur. Mâtürîdî nübüvveti akıl ve insan gerçekliği arasında ahlaki ve varoluşsal bir gereksinim olarak görmüştür.²⁸³ İmam Mâtürîdî 'nin nübüvvet savunusunun iki yönü öne çıkar. Birincisi nübüvvetin hikmetin bir gereği olması ikincisi ise nübüvvetin insan tabiatının bir gereksinimi olmasıdır.²⁸⁴

Mâtürîdî'ye göre aklın vahye gereksinim duymadan doğru yolu bulabileceği yönündeki deist iddianın doğru olduğunu kabul etsek bile bu durum nübüvvet için bir değer kaybı oluşturmaz. Bu durum nübüvvetin gereksizliğine bir delil değildir. Akıl kulları için kolaylaştırıcı ve hafifletici hükümler koyan Yaraticının kullarına bu yolla sağladığı bir lutufu anlamsız görmez. Makul bulur. Bu insanların sınırlı olan düşünceleri sebebiyle başka kişilere danışmaya ihtiyaç duymaları gibidir. Bu nedenle o nübüvvet kavramını yardım ve yol gösterme kavramları ile açıklamıştır. Bu Allah'ın kulları için göndermiş olduğu bir kolaylıktır. Ancak Mâtürîdî insanın aklını kullanması ve düşünmesi gerektiğini söylemiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de heva kavramının karşısına akıl konumlandırılır. Kuruntu, şehvet ve sahteliğin heva ile güçlendiğini bunun karşısında ise nübüvvetin de insan aklını destekleyip güçlendirdiği belirtilmiştir. Nübüvvet bu yönüyle insan için bir tehlike olan hevayı azaltmış aklın etkisini ise arttırmıştır.²⁸⁵

Sonuç olarak Mâtürîdî, Berâhime 'nin deist tutumuna karşı eleştiriler getirmiştir. Onun bu konuda Mu'tezile kelamında akıl-vahiy bütünlüğü düşüncesine daha yakın olduğu söylenebilir. O aklın tek başına hakikatlere erişebileceği ve nübüvvetin akıl ile çeliştiği gibi deist iddiaları mantıksız bulur. Bu iddiaların indirgemeci ve insan gerçekliği ile örtüşmeyeceğini ifade eder. O nübüvveti, Allah Teâlâ'nın kulları için yaptığı bir çağrı ve insan ve toplumları ayakta tutan bir otorite olarak ele alır. Ahlaki açıdan ise nübüvvet kötülüğe karşı iyiliğin, menfaate karşı ise maslahatın galip gelmesini amaçlamaktadır. Bu anlamıyla nübüvvet hevanın etkilerini azaltır ya da yok eder, akli güçlendirir çıkar ve hazzın yaratacağı çatışmayı tersine çevirir.²⁸⁶

İnsan pek çok üstün özellik ve yetenekle donatılan bir varlıktır. Ancak insan bu üstün yetenekleri yanında aynı zamanda zayıf iradeli, duygusal, bilgisiz, yalana, inkâra ve

²⁸³ İbrahim Aslan, "İmam Mâtürîdî'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2014): 40-41.

²⁸⁴ Aslan, "İmam Mâtürîdî'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu", 43.

²⁸⁵ Aslan, "İmam Mâtürîdî'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu", 47.

²⁸⁶ Aslan, "İmam Mâtürîdî'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu", 52-53.

kötülüğe eğimli bir varlıktır. Bu nedenle insanı düşünce ve davranışlarında doğru olana iletecek bir rehber ihtiyacı duyulur.²⁸⁷ İnsanoğlu dünyaya geldiği andan itibaren zor ve uzun bir hayat mücadelesi geçirecektir. Bu zorlu hayatta insanın beslenme, barınma, ziraat, ticaret, eğitim, savunma gibi pek çok konuda bilgiye ihtiyacı vardır. Bu bilgilerin bazılarını akıl ve akıl yürütme ile bulabilse de bu insanın uzun bir gözlem ve akıl muhakemesi yapmasını gerektirecektir. Bunların dışında insana dünya ve ahiret mutluluğu sağlayacak, günlük hayatta insanlar arası ilişkileri düzenleyen bazı bilgiler gereklidir ki kişinin aklı ile bu bilgilere ulaşabilmesi çok zor olacaktır. İnsan bu bilgileri peygamberlerin aracılığı ile ve sadece üstün bir yaratıcının bilgisi ile alabilecektir.²⁸⁸

Ayrıca peygamberlik yalnızca dünyevi bilgiler için değil dini bilgiler için de lüzumludur. İnsan akıl ve duyular ile bilgiye sahip olur. Bu iki bilgi kaynağı ile insan dini bilgilere sahip olamaz. Akıl toplumlarında oluşan ve kişileri etkisi altına alan batıl inanç ve hurafelerin etkisi altına girebilir. Yine akıl kişileri etkisi altına alan bu batıl inanç ve hurafelerden insanları kurtaracak bir güce sahip değildir. Toplumlarda ki bu yanlış inançlar sadece vahiy ile yok edilebilir. Nitekim peygamberlerden uzak zaman ve mekânlarda yaşamış insanların hurafelerin tutsağı haline geldiği ve gülünç durumlara düştüğü gerek geçmişteki gerekse de günümüz toplumlarında görülen bir durumdur.²⁸⁹

Nitekim nübüvvet kurumunun gerekliliğine duyulan ihtiyaca şu hususları da eklenebilir. Özellikle günümüz dünyasında gerek din karşıtı gerekse bir din mensubu olan ancak vahiy ve onun yol göstericiliğinden uzaklaşmış toplumların kendi çıkar ve menfaatleri uğruna insan haklarını çiğnediği ortadadır. Bu toplumlar diğer milletlerin hak ve hukuklarına tecavüz etmekte, sömürmekte savaş ve türlü yıkımlara neden olmaktadır. Yine günümüz modern dünyasında ahlaki bir yozlaşmanın yaygınlık kazandığı bir gerçektir. İşte bu ortamda peygamberimizin getirmiş olduğu evrensel ilkeleri yeniden anlamalı ve hayatımıza aktarmalıyız.²⁹⁰

İslam dininin sahip olduğu sağlam yapısı, inanç ve öğretilerinin makullüğü deizmin İslam dünyası içerisinde çok fazla etkili olmayışının sebepleri arasındadır. Nitekim Hz. Muhammed'in Kur'an'ı tebliğ etmesiyle başlayan süreçte ilmi ve insani konularda

²⁸⁷ Topaloğlu v.dğr. *İslam'da İnanç Esasları*, 153.

²⁸⁸ Topaloğlu v.dğr. *İslam'da İnanç Esasları*, 154.

²⁸⁹ Topaloğlu v.dğr., *İslam'da İnanç Esasları*, 154-155.

²⁹⁰ Arslan - Bozkurt, *Sistematiik Kelam*, 339.

oldukça geri olan Arap dünyasının çok kısa bir süre içerisinde çok büyük bir medeniyet haline dönüşmesi sağlam bir vahiy ve makul bir din anlayışından kaynaklanmıştır. ²⁹¹

²⁹¹ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2009, 382.

SONUÇ

Nübüvvet, İslam kelamının üç ana konusundan birisini teşkil eder. Teistlerce peygamberlere iman temel inanç esasları arasında yer alır. İslam dünyasında bazı istisnalar dışında nübüvvet kurumunun mevcudiyeti yönünde ittifak söz konusudur. İslam âlimleri nübüvvet kurumu ve onun gerekliliği yönünde görüş birliği içerisinde olmuştur. İnsanın var olmasıyla peygamberlik müessesesi de tezahür etmiştir. Peygamberler insanlar için bir rehber ve bir yol gösterici olmuşlardır. Geçmişte ve günümüz dünyasında bazı kişi ve gruplar aklın tek başına tüm hakikatleri anlamada yeterli olduğunu dolayısıyla bir peygambere de ihtiyaç olmadığını söylemişlerdir.

Sümeniyye, Berâhime, İbâhiyye dediğimiz gruplar akla verdikleri büyük önem nedeniyle nübüvvet kurumunu reddetmişlerdir. Yine İslam dünyası içerisinde Ebû İsâ el-Verrâk, İbnu'r- Ravendi ve Ebû Bekir Zekerıyya er- Râzî'nin akla büyük önem verdikleri ve onu hakikate ulaşmada yeterli olduğunu ifade ettikleri görülür. Onların nübüvvet kurumunu gereksiz gördükleri ve nübüvveti reddettikleri yönünde yaygın bir görüş vardır. Günümüzde de deizmin peygamberlik kurumunu reddettiği görülmektedir. Nübüvvet kurumunu reddeden bu kişi ve grupların ortak noktası akli yegâne otorite kabul etmeleridir. Akla duyulan bu sarsılmaz güven ve onun hakikatlere tek başına ulaşabileceği yönündeki iddiaları onları nübüvvetin gereksizliği fikrine ve nihayetinde de nübüvveti redde götürmüştür.

Akıl insan için iyi bir rehberdir. İslam dini akla büyük önem vermiş insanı sürekli akletmeye, düşünmeye, ilme yönlendirmiştir. Ancak akıl tek başına hakikate ulaşamaz. Aklın ulaşamadığı ve yetersiz kaldığı konularda peygamberlerin yol göstericiliği ve rehberliğine ihtiyaç vardır. Bu yönüyle nübüvvet kurumuna duyulan ihtiyaç inkâr edilemez bir hakikat olmaktadır.

Hıristiyan dünyasındaki teolojik ve felsefi tartışmalar neticesinde ortaya çıkan deizm yaratıcının varlığını kabul etmekle beraber vahyi, nübüvveti ve semavi dinleri reddeden bir sistemdir. Bu akım kişinin aklıyla her şeyi bilip idare edileceği zannına kapılan kişilerce teknolojinin de ilerlemesiyle yükselişe geçmiştir. Küreselleşmenin etkisiyle dünyanın herhangi bir bölgesinde ortaya çıkan bir fikir modern dönemde dünyanın geniş bölgelerine yayılabilmektedir. Esasen Batı dünyasında çıkan deist düşünce İslam dünyasına da sıçramıştır. Günümüzde dini yönden bazı şüpheleri bulunan

ve bu şüphelerini gideremeyen yine dinsel konularda bir anlam arayışı içinde olan Müslüman bireyler arasında da deizmin yayıldığı gözlemlenmektedir. Bu nedenle deizmin Müslüman ilim adamları tarafından ele alınıp incelenmesi gerekmektedir.

Deizm kavramı âleme müdahale etmeyen yarattıkları ile ilgisiz bir Tanrı inancı şeklindeki yaygın tanımı ile sınırlandırılmayacak kadar geniştir. Günümüzde her ne kadar deizm denince akla bu tanım gelse de esasen pek çok deistin sahip olduğu Tanrı tasavvuru klasik teist Tanrı anlayışına yakındır. Deizm Hristiyan dini ve kültürü içindeki teslis, asli günah ve kilisenin yanılmazlığı gibi temel inançlar ile kutsal kitabın sahip olduğu problemlere yönelik tepkisel bir arayıştır. Hristiyanlık bünyesindeki bu tutarsızlıklara karşı deizm dini ve felsefi bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Deistleri teistlerden ayıran temel fark onların nübüvvete ve âlemin işleyişine ait görüşleri olmuştur. Deizme göre Allah'ı bilmede ve eşyanın hakikatine erişmede insan aklı ve bu aklın ulaştığı bilimsel sonuçlar yeterlidir. Bu nedenle kişiyi hakikate ulaştırmak için peygamberlere ve onlarla gönderilen vahyin rehberliğine ihtiyaç yoktur. Kâinat da saat gibi işleyen bir uyumla herhangi bir müdahaleye ihtiyaç kalmayacak en mükemmel şekilde yaratılmıştır. Deistlere göre Tanrı tarafından mükemmel bir işleyişle yaratılan bu evren herhangi bir müdahaleye ihtiyaç duymayacak şekilde de işlemektedir. Bu nedenle ibadet, tövbe, dua ve mucize gibi dini ritüellere ihtiyaç yoktur.

Hristiyanlık bünyesinde bulunan çeşitli eleştirilere nazaran İslam dininin sağlam bir tevhid inancı tutarlı ve güvenilir bir vahyi ve makul bir peygamberlik anlayışı vardır. Deizmin temel iddiaları ve Hristiyanlık inancına yönelik temel itirazları incelendiğinde doğru bir İslam anlayışına sahip olunması durumunda deizmin İslam düşüncesi açısından tehdit oluşturması pek mümkün değildir. Ancak deizmin zamanla Tanrı-insan ilişkisini zayıflatan bir yapıya dönüştüğü de açıktır. Deizm bu yönleriyle vahiy kaynaklı dinlerin sınırlandırılmış bir yorumudur. Popüler hayatın cazibesine karşı direnç gösteremeyen ve diledikleri gibi yaşamayı arzuladıklarından dinin ibadetleriyle aralarına mesafe koyan ancak tamamen dinden kopmayı da göze alamayan bazı kişilerin ateizm yerine deizme yöneldikleri görülür.

Deizmin güçlü yanını da zayıf yanını da katı bir akılcılığa dayanması oluşturur. Zira insanların dünyevi bir takım işlerle ilgili ortak ilkelere ulaşmaları mümkündür. Ancak metafizik alanına giren konularda herkesin kendi aklından hareket etmesi ve

evrensel ilkeler etrafında birleşmeleri mümkün olamamıştır. Deizmin dinin esrarengiz yönünü eleştirirken aşırılığa kaçtığı görülür. Deistlerin dinlere yöneltmiş oldukları bu eleştiriler ateistlerin işine yaramıştır. Onların bu iddiaları ateistlerce kullanılmıştır. Deizm bu yönüyle ateizmin yayılmasına sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdülcebbâr, Kâdî. *Şerul'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. Trc. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. 9. Bakı. İstanbul: İnkılap, 1998.
- Akçay, Mustafa. "Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3 (2001): 217-246.
- Alper, Hülya. "İbn Sînâ ve Bâkılânî Örneğinde İslam Filozofları ve Kelamcılarının Nübüvvet Anlayışının Kur'an-i Perspektif ile Değerlendirilmesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 28 (2005): 53-73.
- Arslan, Hulusi - Bozkurt, Mustafa. *Sistemik Kelam*. 3. Baskı. Malatya: TDV Yayınları, 2018.
- Aslan, İbrahim. "İmam Mâtürîdî'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2014): 33-54.
- Aydın, Fuat. "Ebû İsa El- Verrâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43: 59-60. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Aydın, Mehmet. "Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliliği". *İslami Araştırmalar Dergisi*. 2 (1986): 12-21.
- Aytepe, Mahsum. "Deizm Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/1 (2017): 113-136.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tahir. *Usûlu'd- Dîn*. Beyrut, 1981.
- Bakılânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *et- Temhîd fi'r-red ale'l-mülhîde ve'r-râfızî ve'l- havâric ve'l- Mu'tezile*. Beyrut, 1995.
- Baktır, Mehmet. "Câhiz'in Nübüvvet Anlayışı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006): 257-268.
- Baloğlu, Adnan Bülent. "Lord Herbert'in İdeal Dini, Spinoza'nın Evrensel Dini, Neoliberalizmin Küresel Dini". *Doğu Batı Dergisi*. 94 (2020).
- Baloğlu, Adnan Bülent. *Son Hırafe Deizm*. 2.Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021.
- Başçı, Vahdettin. "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (2018): 33-40.

- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*. İstanbul: Akçağ Yayınları, 1981.
- Bozkurt, Mustafa - Kuyucu, Mehmet. “Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm’in Temel İddialarının Eleştirisi”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2020).
- Cengiz, Yusuf. “Ebû Bekir er- Râzî’ de Deist Yaklaşım Aklın Yetkinliği ve Nübüvvet Eleştirisinin Değerlendirilmesi”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. 313-317. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Cevizci, Ahmet, ed. *Felsefe Ansiklopedisi*. Ankara: Ebabil Yayınları, 2006.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2005.
- Ceylan, Ahmet. “Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımalar”. *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*. 181-203. Sakarya, 2005.
- Coşkun, İbrahim. “Günümüzde Deizm Ateizm ve Nihilizmi Doğuran Sebepler”. Erişim: 09 Mayıs 2020. dergi.diyanet.gov.tr.
- Coşkun, İbrahim. “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. 41-71. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Çağlayan, Harun. “Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç Konusunun Değerlendirilmesi”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. 267-270. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Çelebi, İlyas. *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdulcebbar*. 1.Baskı. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Çelebi, İlyas - Topaloğlu, Bekir. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- Dorman, Emre. *Deizm ve Eleştirisi Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*. Doktora, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Dorman, Emre. “Modern Çağda Deizmin Popülerleşmesi ve Sebepleri”. Erişim: 09 Mayıs 2020. dergi.diyanet.gov.tr.
- Dorman, Emre. “Popüler Kültürün Popüler Deizmi: Riskler ve Öneriler”. *Doğu Batı Dergisi*. 94 (15 Ekim2020).
- Düzgün, Şaban Ali. *Allah Tabiat ve Tarih*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2005.
- Düzgün, Şaban Ali. “Deizm: Öncü İsimler Temel Doktrin”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. 3-13. Van: Ensar Neşriyat, 2017.

- Düzgün, Şaban Ali. *Dini Anlama Kılavuzu*. Ankara: OTTO, 2018.
- Erdem, Hüsamettin. “Deizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 109-111. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Erdoğan, İbrahim Halil. *Câhiz’a Göre Nübüvvet ve Hz. Muhammed’in Peygamberliği*. Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, 2013.
- Erdoğan, İbrahim Halil. “Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (Haziran 2018).
- Ermış, Ali. *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma(Çankaya Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2019.
- Fârâbî. *el- Medînetü ’l- Fâdila*. Beyrut, 1985.
- Gazzâlî, İmam. *el- Münkız Mine ’d-Dalâl*. Trc. Şemseddin Yeltekin. İstanbul: Geleneksel Yayıncılık, 2015.
- Genç, Cafer. “Eğitim Felsefesi Açısından Deizm İmkânının Tartışılması”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. 71-92. Van, 2017.
- Göçmen, Doğan. “Deizme ve Deistlere Dair Bazı Gözlemler”. *Bilim ve Ütopya Dergisi*. 282 (t.y.).
- Güç, Ahmet. “Sümeniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 132-133. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Güçlü, Abdülbaki - Uzun, Erkan - Uzun, Serkan - Yolsal, Ümit Hüsrev. *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat, 2002.
- Gündoğar, Hamdi. “Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. 29-40. Van, 2017.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Harman, Vezir. “Kelam İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru”. *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2017).
- İbn Manzûr, Ebu’l- Fadl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü ’l- Arab*. Beyrut: Daru’l- Sadr, 1424.
- İbn Sînâ. *Kitâbü ’ş- Şifâ Metafizik*. Trc. Ekrem Demirli - Ömer Türkler. İstanbul: Literal, 2005.

- Karaman, Fikret - Karagöz, İsmail - Canbulat, Mehmet - Paçacı, İbrahim. “Dini Kavramlar Sözlüğü”. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Karaman, Hüseyin. “Bir Biyografi Denemesi Ebû Bekir er-Râzî”. *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2004): 101-128.
- Kardaş, Meryem. “Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. 15-27. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Kardaş, Meryem. “Lord Herbert Cherbury’nin Deist- Hümanist Din Eleştirisi”. *Doğu Batı Dergisi*. 94 (15 Ekim 2020).
- Kaya, Mahmut. “Ebû Bekir er- Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 479-485. İstanbul, 2007.
- Koloğlu, Orhan Şener. “Kelam ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berâhime”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2004).
- Kutlu, Aydoğan. “Thomas Paine’nin Siyasal Fikirlerinde Deist İnançların Etkisi”. *Doğu Batı Dergisi*. 94 (15 Ekim 2020).
- Kutluer, İlhan. “İbnü’r-Râvendî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 179-184. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Maral, Mehmet Şerif. *Eş’arî ve Mâtürîdî Düşüncede Nübüvvet Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2020.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur. *Kitâbü’t- Tevhîd Tercümesi*. Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları, 2005.
- Mengüç, Dilek. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2019.
- Okumuş, Ernil. *Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire*. Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Onat, Hasan. “İbâhiyye”. 19: 252-254. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Ögcem, Ergin. “Ateizm- Deizm Sarkacında Bir Filozof: Antony Flew”. *Doğu Batı Dergisi*. 94 (15 Ekim 2020).
- Ögcem, Ergin. *Ateizmden Deizme Antony Flew*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.
- Önal, Recep. “İslam Kelamı’nda Nübüvvet’in Mahiyeti Kapsamı ve Gerekliliği”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 2/2 (2013): 151-178.

- Özdemir, Metin. “Mu’tezile’nin Nübüvvet Müdafaası”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006): 119-134.
- Öztaş, Mehmet. *Deizm ve Dini Hayat*. Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, 2006.
- Özten, Ersan. “Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. 243-266. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Öztürk, Tuğba. *İbn Râvendî ve Nübüvvet Teorisi*. Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 2013.
- Paine, Thomas. *Akıl Çağı*. Trc. Ali İhsan Dalgıç. 5. Bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- Peker, Hasan. “Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8 (08 Haziran 2018): 13-42.
- Râzî, Ebû Bekir er. *et-Tıbbu’r- Ruhani*. Trc. Hüseyin Karaman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.
- Râzî, Ebû Hâtım er-. *A’lâmü’n- Nübüvve*. Tahran, 1977.
- Râzî, Fahreddin. *Kelama Giriş el- Muhassal*. Trc. Hüseyin Atay. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.
- Sâbûnî, Nûreddin. *Mâtürîdîyye Akaidi*. Trc. Bekir Topaloğlu. 9. Bs. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Sâbûnî, Nureddin es-. *El- Bidâye fî usûli’d-Dîn*. İstanbul, 1979.
- Schroeder, Allen K. “Deizm ve Onun Kutsal Üçlemeye Dönük Amansız Saldırısı”. *Doğu Batı Dergisi*. 94 (15 Ekim 2020).
- Sönmez, Vecihi. “Nübüvvet Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü’r-Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. 271-295. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Şehristani. *el- Mîlel ve’n-Nihal*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Şimşek, Seher. *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi*. Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2018.
- Tektaş, Ramazan. *Ebü’l Muîn en- Neseî’ye Göre Aklın Nübüvvet Olan İhtiyacı*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2019.

- Tokat, Latif. “Tanrı İnancının Varoluşsal Boyutu ve Deizm”. *Doğu Batı Dergisi*. 94 (15 Ekim 2020).
- Topaloğlu, Bekir - Yavuz, Yusuf Şevki - Çelebi, İlyas. *İslam’da İnanç Esasları*. 10. Baskı. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2010.
- Tümer, Günay. “Brahmanizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 329-333. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Tüzer, Abdüllatif. “Deizmi Anlamaya Çalışmak”. *Doğu Batı Dergisi*. 94 (15 Ekim 2020).
- Voltaire. *Felsefe Sözlüğü*. Trc. Lütü Ay. 2 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 2001.
- Yavuz, Salih Sabri. *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Delâilü’n-Nübüvve”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Nübüvvet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Yıldız, Metin - Kıyıcı, Burhaneddin. “Ebû Bekir er- Râzî’ de Deist Yaklaşım Aklın Yetkinliği ve Nübüvvet Eleştirisi”. *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. 301-312. Van: Ensar Neşriyat, 2017.